

College voor Toetsen en Examens

SYLLABUS MAATSCHAPPIJWETENSCHAPPEN VWO

CENTRAAL EXAMEN 2023

Versie 2, 21 juni 2021

Inhoud

Voorwoord	3
1 Inleiding	5
2 Examenstof van het centraal examen en het schoolexamen	6
2.1 Voorkennis	6
3 Specificatie van de globale eindtermen voor het centraal examen	7
Domein A: Vaardigheden	7
Domein B: Vorming (binnen een specifieke context)	12
Domein C: Verhouding (binnen een specifieke internationale context)	19
Domein D: Binding (binnen een specifieke context)	39
Domein E: Verandering (binnen een specifieke context)	55
4 Het centraal examen	73
Zittingen centraal examen	73
Vakspecifieke regels correctievoorschrift	73
Hulpmiddelen	73
Bijlage 1 Examenprogramma maatschappijwetenschappen vwo	74
Bijlage 2 Overzicht van hoofdconcepten en kernconcepten bij maatschappijwetenschappen	79
Bijlage 3 Omschrijvingen van de concepten	81
Bijlage 4 Denkvaardigheden maatschappijwetenschappen in de concept-context benadering	83
Bijlage 5 Politiek en het proces van politieke besluitvorming	89
Bijlage 6 Literatuur	93

Toelichting bij de titel van de deze syllabus:

Deze syllabus maatschappijwetenschappen vwo geldt voor het CE van het jaar 2023. Er is één wijziging ten opzichte van de syllabus 2022: op pagina 8 is een toelichtende opmerking geplaatst over het actief gebruik in het centraal examen van hoofd- en kernconcepten. Deze passage is geel gearceerd.

Voorwoord

De minister heeft de examenprogramma's op hoofdlijnen vastgesteld. In het examenprogramma zijn de exameneenheden aangewezen waarover het centraal examen (CE) zich uitstrekt: het CE-deel van het examenprogramma. Het examenprogramma geldt tot nader orde.

Het College voor Toetsen en Examens (CvTE) geeft in een syllabus, die in beginsel jaarlijks verschijnt, een toelichting op het CE-deel van het examenprogramma. Behalve een beschrijving van de exameneisen voor een centraal examen kan de syllabus verdere informatie over het centraal examen bevatten, bijvoorbeeld over een of meer van de volgende onderwerpen: specificaties van examenstof, begrippenlijsten, bekend veronderstelde onderdelen van domeinen of exameneenheden die verplicht zijn op het schoolexamen, bekend veronderstelde voorkennis uit de onderbouw, bijzondere vormen van examinering (zoals computerexamens), voorbeeldopgaven, toelichting op de vraagstelling, toegestane hulpmiddelen.

Ten aanzien van de syllabus is nog het volgende op te merken. De functie ervan is een leraar in staat te stellen zich een goed beeld te vormen van wat in het centraal examen wel en niet gevraagd kan worden. Naar zijn aard is een syllabus dus niet een volledig gesloten en afgebakende beschrijving van alles wat op een examen zou kunnen voorkomen. Het is mogelijk, al zal dat maar in beperkte mate voorkomen, dat op een CE ook iets aan de orde komt dat niet met zo veel woorden in deze syllabus staat, maar dat naar het algemeen gevoelen in het verlengde daarvan ligt.

Een syllabus is zodoende een hulpmiddel voor degenen die anderen of zichzelf op een centraal examen voorbereiden. Een syllabus kan ook behulpzaam zijn voor de producenten van leermiddelen en voor nascholingsinstanties. De syllabus is niet van belang voor het schoolexamen. Daarvoor zijn door de SLO handreikingen geproduceerd die niet in deze uitgave zijn opgenomen.

Deze syllabus geldt voor alle scholen die meedoen aan het examen maatschappijwetenschappen vwo in het examenjaar 2023. Syllabi van 2022 en eerdere jaren zijn niet meer geldig. Een syllabus kan zo nodig ook tussentijds worden aangepast, bijvoorbeeld als een in de syllabus beschreven situatie feitelijk veranderd is. De aan een centraal examen voorafgaande Septembermededeling is dan het moment waarop dergelijke veranderingen bekendgemaakt worden. Kijkt u voor alle zekerheid jaarlijks in september op Examenblad.nl. In de syllabus wordt een dergelijke verandering met blauw gemarkeerd. Het CvTE publiceert uitsluitend digitale versies van de syllabi. Dit gebeurt via Examenblad.nl (www.examenblad.nl), de officiële website voor de examens in het voortgezet onderwijs.

Het CvTE stelt het aantal en de tijdsduur van de toetsen van het centraal examen vast en de wijze waarop het centraal examen wordt afgenomen. Deze vaststelling wordt gepubliceerd in het rooster voor de centrale examens en in de Septembermededeling.

Voor opmerkingen over syllabi houdt het CvTE zich steeds aanbevolen. U kunt die zenden aan info@hetcvte.nl of aan CvTE, Postbus 315, 3500 AH Utrecht.

De voorzitter van het College voor Toetsen en Examens,
Drs. P.J.J. Hendrikse

1 Inleiding

Maatschappijwetenschappen is een vak dat gekozen kan worden in het profiel Economie en Maatschappij, het profiel Cultuur en Maatschappij of het vrije deel.

Nadat twee commissies onder leiding van prof. dr. Paul Schnabel adviezen hebben uitgebracht over een nieuw examenprogramma maatschappijwetenschappen voor havo en vwo¹, heeft een syllabuscommissie het centraal examenprogramma verder geëxpliciteerd ten behoeve van de pilotexamens. De ervaringen in de pilot noodzaakten de syllabuscommissie een aantal wijzigingen aan te brengen in beide syllabi.

SLO heeft een Handreiking schoolexamen maatschappijwetenschappen (2015) gemaakt.

In het nieuwe examenprogramma is het uitgangspunt de concept-contextbenadering. Daarbij is gekozen voor een kennisbasis van kernconcepten, die leerlingen moeten kunnen gebruiken in de voor het centraal examen geselecteerde contexten, maar ook in andere contexten in het schoolexamen, o.a. bij het analyseren van een sociale en politieke actualiteit.

De kennisbasis is geordend naar vier hoofdconcepten (vorming, verhouding, binding en verandering), met uitwerkingen ervan in kernconcepten. Het verschil tussen havo en vwo komt tot uitdrukking in andere voorgeschreven contexten voor havo dan voor vwo en in een ander beheersingsniveau van de kennisbasis en de contexten.

Aangezien het nieuwe examenprogramma op veel onderdelen afwijkt van het oude examenprogramma is een aantal bijlagen toegevoegd, waarin dit toegelicht wordt. In bijlage 2 en 3 de hoofd- en kernconcepten en in bijlage 4 de denkvaardigheden maatschappijwetenschappen in de concept-context benadering.

De specificatie van de leerstof voor het CE die de examenkandidaten dienen te beheersen is in deze syllabus te vinden in hoofdstuk 3 én in bijlage 3 en 5.

Bijlage 1 bevat het integrale examenprogramma maatschappijwetenschappen vwo. Bijlage 2 biedt een overzicht voor de docenten van de hoofdconcepten en kernconcepten bij het vak.

Bijlage 4 en 6 zijn toegevoegd als toelichting voor de docenten.

---

¹ <http://maatschappijwetenschappen.slo.nl/publicaties/>

2 Examenstof van het centraal examen en het schoolexamen

Voor het examenjaar 2023 geldt voor **vwo**:

Het centraal examen heeft betrekking op de domeinen B1, B2 en B3, C, D, E in combinatie met domein A.

Het schoolexamen heeft betrekking op:

- Domein B, Domein F en domein G in combinatie met domein A;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: ook een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A	Vaardigheden
Domein B	Vorming (binnen een specifieke context)
Domein C	Verhouding (binnen een specifieke context)
Domein D	Binding (binnen een specifieke context)
Domein E	Verandering (binnen een specifieke context)
Domein F	Analyse van een sociale actualiteit
Domein G	Analyse van een politieke actualiteit (binnen een specifieke context)

2.1 Voorkennis

De kandidaat is bekend met die begrippen uit het examenprogramma maatschappijleer die in domein B: Rechtsstaat en domein C: Parlementaire Democratie van dit programma voorkomen, en die logischerwijs bij het CE-deel van het examenprogramma Maatschappijwetenschappen aan de orde kunnen komen. Deze begrippen worden wel bekend verondersteld, maar niet als zodanig bevraagd in het CE Maatschappijwetenschappen.

3 Specificatie van de globale eindtermen voor het centraal examen

Domein A: Vaardigheden

Subdomein A1: Informatievaardigheden

1. De kandidaat kan:

1.1 benodigde informatie verwerven en selecteren uit bronnen

De kandidaat kan op basis van vakinhoudelijke kennis gericht informatie c.q. gegevens selecteren uit één of meerdere informatiebronnen.

De kandidaat kan de aard van informatiebronnen onderscheiden door bronnen met elkaar te vergelijken en deze te typeren naar schrijver, identiteit van de schrijver, doel van het geschrevene en mate van objectiviteit. De mate van objectiviteit en subjectiviteit kan hij herkennen in onderwerpkeuze, woordgebruik en beeldkeuze.

Tevens kan de kandidaat de **betrouwbaarheid** en **representativiteit** van informatiebronnen vaststellen door na te gaan waar deze vandaan komen (denk aan bv. wie is de schrijver?, met welk doel is het geschreven?, wat is de identiteit van de schrijver?) op welke wijze zij zijn verzameld (denk bv. aan selectiecriteria, referentiekader) en hoe zij zijn weergegeven (denk bv. aan journalistieke principes toepassen als hoor en wederhoor, scheiding feiten en commentaar, streven naar objectiviteit, juiste weergave van feiten, citaten, checken van bronnen). Het begrip betrouwbaarheid heeft betrekking op de vraag of de bron gegevens kan opleveren die als feitelijk juist kunnen worden beschouwd.

1.2 informatie verwerken en daaruit beredeneerde conclusies trekken

De kandidaat kan hoofd- en kernconcepten van maatschappijwetenschappen herkennen in gegeven informatiebronnen en kan deze inzetten bij het analyseren van maatschappelijke vraagstukken.

Hij kan elementaire statistische informatie uit grafieken en tabellen interpreteren. Hij kan een beredeneerd standpunt innemen en dit standpunt relateren aan verworven informatie.

1.3 de resultaten van een leeractiviteit beschrijven en presenteren

Subdomein A2: Concept contextbenadering

De kandidaat kan:

2.1 Alle denkvaardigheden² toepassen op de hoofdconcepten (vorming, verhouding, binding en verandering) en kernconcepten (socialisatie/acculturatie, identiteit, cultuur, sociale gelijkheid/ ongelijkheid, sociale cohesie, sociale institutie, groepsvorming, rationalisering, individualisering, institutionalisering, politieke socialisatie, ideologie, macht/gezag, conflict/samenwerking, politieke institutie, representatie/representativiteit, democratisering, staatsvorming, globalisering).

In het centraal examen wordt kandidaten gevraagd om hoofd- of kernconcepten toe te passen op bekende of nieuwe contexten. Zij dienen de concepten actief te gebruiken. Actief gebruik van een concept gaat verder dan alleen reproductie van de definitie; kandidaten moeten de omschrijving van het concept concreet maken (toepassen) in de gegeven context (recontextualiseren).

2.2 Alle denkvaardigheden toepassen op contexten daarbij gebruikmakend van hoofd- en kernconcepten. Het betreft zowel de in de domeinen beschreven contexten als andere contexten.

2.3 Verbanden leggen tussen en binnen de in de domeinen beschreven contexten met behulp van hoofd- en kernconcepten.

2.4 Verbanden leggen tussen en binnen andere contexten met behulp van hoofd- en kernconcepten³.

2.5 De sociaalwetenschappelijke paradigma's (functionalisme-paradigma, conflict-paradigma, sociaalconstructivisme-paradigma en rationele actor-paradigma) betreffende de hoofd- en kernconcepten onderscheiden, ze herkennen in visies op maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen en vanuit elk paradigma redeneringen opzetten.

Theorieën kunnen gegroepeerd worden tot een beperkt aantal theoretische tradities, ook wel paradigma's genoemd. De hoofdconcepten en kernconcepten kunnen in verschillende paradigma's een andere betekenis hebben. De vier te onderscheiden theoretische tradities werken tot op heden door maar worden door weinig wetenschappers in pure vorm aangehangen. Hedendaagse theorieën en empirische studies combineren vaak inzichten uit deze verschillende paradigma's.

Kort worden hier de vier paradigma's samengevat.

Functionalisme-paradigma

Aanhangers van het functionalisme-paradigma willen het functioneren van een samenleving als systeem verklaren en leggen daarbij de nadruk op de functies die een

---

² Zie bijlage 4

³ In de Inleiding van elk domein staat in een overzicht beschreven welke hoofd- en kernconcepten uit andere domeinen in deze domeinbeschrijving voorkomen. Dit is niet uitputtend, er kunnen nog vele andere verbanden gelegd worden afhankelijk van de gekozen context.

samenleving ontwikkelt om te kunnen voortbestaan. Ze zien de samenleving als een op consensus georiënteerd sociaal systeem.

Bij zich veranderende externe omstandigheden zal het systeem zich geleidelijk aanpassen aan die omstandigheden en opnieuw op zoek gaan naar het hervinden van het evenwicht. Gemeenschappelijke morele overtuigingen en sociale instituties functioneren hierbij als sociale stabilisatoren. Alle actoren in de samenleving (leden en instituties) dragen met een bij hen passende taak bij aan het voortbestaan van die samenleving. Doordat de mate van beloning en aanzien voor de verschillende taken in de samenleving varieert naar gelang ze meer of minder van belang zijn voor de samenleving als geheel, ontstaat er sociale ongelijkheid. Sociale ongelijkheid wordt door aanhangers van het functionalisme-paradigma gezien als noodzakelijk om de samenleving goed te kunnen laten functioneren en als functioneel om de leden van de samenleving de bij hen passende taken te laten vervullen. De verschillen in beloning voor deze taken wordt in grote mate gesteund door de samenleving.

Conflict-paradigma

Aanhangers van het conflict-paradigma gaan ervan uit dat maatschappelijke tegenstellingen en de daaruit voortvloeiende conflicten bepalend zijn voor een alomveranderende maatschappij, die steeds opnieuw maatschappelijke tegenstellingen en daaruit voortvloeiende conflicten voortbrengt. Overeenstemming over waarden en normen is veelal afwezig en voor zover wel aanwezig, opgelegd door de dominante maatschappelijke groepering.

Ongelijkheid is voor aanhangers van het conflict-paradigma de kern van de samenleving: de samenleving is de resultante van conflicten tussen verschillende groeperingen binnen die samenleving. Ongelijkheid berust op machtsverschillen, die het gevolg zijn van het feit dat actoren in verschillende mate over hulpbronnen en sociale contacten beschikken. Actoren zijn in meerdere of mindere mate in staat, daar waar met anderen geconcurrereerd wordt om schaarse en hooggewaardeerde goederen, een gunstig resultaat te bereiken. Dit geldt zowel voor mensen als voor bv. staten en bedrijven.

Sociaalconstructivisme-paradigma

Aanhangers van het sociaalconstructivisme-paradigma onderzoeken de wijze waarop mensen samen de maatschappelijke werkelijkheid definiëren. Zij gaan ervan uit dat menselijke handelingen en sociale interacties altijd berusten op interpretaties en dat de sociale werkelijkheid door symbolische betekenisgeving gestalte krijgt, 'geconstrueerd' wordt.

Bindingen worden gezien als noodzakelijk om een gemeenschappelijke oriëntatie en gemeenschappelijk handelen mogelijk te maken. Deze bindingen zijn echter grotendeels ter keuze van de individuen zelf en niet afgedwongen door de gemeenschap (zoals functionalisten betogen).

Sociale ongelijkheid wordt beschouwd als een gevolg van het beeld dat mensen zich samen vormen van (de capaciteiten van) de verschillende groepen in de samenleving. Zo berust de sociale ongelijkheid tussen mannen en vrouwen of tussen verschillende etnische groeperingen volgens dit paradigma voornamelijk op de beelden die door mensen samen met betrekking tot die groepen zijn geconstrueerd.

Rationele actor-paradigma

Aanhangers van het rationele actor-paradigma (dat ook in de economische wetenschap grote invloed heeft) leggen de nadruk op (individuele) actoren (maar ook op collectieve

actoren als ondernemingen of staten) en hun streven naar nutsmaximalisatie. Doelen kunnen op verschillende manier worden gerealiseerd.

De keuze tussen alternatieven wordt door actoren op rationele wijze gemaakt, namelijk door de kosten en baten die aan die alternatieven zijn verbonden tegen elkaar af te wegen. Actoren zullen vooral actief die (politieke) oriëntaties kiezen die gericht zijn op maximalisering van het eigenbelang. Sociale en politieke verhoudingen zijn dan ook het resultaat van rationele keuzes die door de actoren gemaakt worden. En ook bij bindingen geldt dat actoren die aangaan als ze daar voordeel bij denken te hebben. Dilemma's kunnen ontstaan als het eigenbelang van actoren op korte termijn strijdig is met het collectieve belang op de lange termijn.

Er wordt verondersteld dat verandering in een samenleving zal plaatsvinden als actoren verwachten dat de baten van de verandering, opwegen tegen de verwachte kosten. Of als het bestaande evenwicht in de samenleving wordt verstoord, doordat de belangen van actoren veranderen of er nieuwe spelers verschijnen met nieuwe belangen.

Subdomein A3: Onderzoeksvaardigheden

3.1 De kandidaat kan gegeven onderzoeksresultaten beoordelen op betrouwbaarheid, validiteit, representativiteit en generaliseerbaarheid.

De kandidaat kan een oordeel geven over een onderzoek: over de betrouwbaarheid, de mate waarin een meting onafhankelijk van toeval en vrij van willekeurige meetfouten is), validiteit (de onderzoeker meet wat hij wil meten), representativiteit (aselecte steekproef is een dwarsdoorsnede van de totale onderzoekspopulatie waarbij iedere eenheid evenveel kans heeft om in de steekproef terecht te komen) en de generaliseerbaarheid (in hoeverre eigenschappen die in de steekproef gevonden zijn gelden voor de hele populatie); daarbij kan hij de onderzoeksresultaten interpreteren en evalueren op basis van de gehanteerde meetmethoden.

Dat geldt ook voor informatie over onderzoeksresultaten die in de media verschijnt.

3.2 De kandidaat kan een eenvoudig onderzoek opzetten en uitvoeren over een concreet maatschappelijk verschijnsel.

De uitvoering van een eenvoudig (sociaalwetenschappelijk) onderzoek kan uiteraard alleen in het schoolexamen worden getoetst.

In het centraal examen kunnen wel de volgende vaardigheden getoetst worden.

De kandidaat kan een eenvoudige gefaseerde onderzoeksopzet maken, uitgaande van een door de kandidaat opgestelde en beargumenteerde vraagstelling of hypothese.

Fase 1

De kandidaat kan over een maatschappelijk verschijnsel een onderzoeksvraag formuleren met een daarbij passende onderzoekbare stelling en/of hypothese. Een hypothese is een toetsbare veronderstelling over de werkelijkheid. Hij kan variabelen onderscheiden (afhankelijke en onafhankelijke variabelen) en deze operationaliseren (in indicatoren bijvoorbeeld van hoofd- en kernconcepten). En tevens kan hij hoofd- en kernconcepten selecteren en opnemen in de vraagstelling of hypothese. Hij kan uitleggen welke invloed andere, interveniërende variabelen hebben op causale verbanden tussen variabelen.

Hij kan het specifieke karakter van sociaalwetenschappelijk onderzoek beschrijven namelijk dat bepaalde variabelen niet meetbaar zijn en afgeleid moeten worden uit andere sociale verschijnselen.

Fase 2

Hij kan verschillende onderzoeksmethoden (enquête, interview, observatie, experiment) onderscheiden en kent de eisen die daaraan gesteld worden⁴. Bij interview en observatie is het van belang om de subjectiviteit zo klein mogelijk te houden bijvoorbeeld door eenduidige indicatoren te kiezen. Bij een experiment worden proefpersonen ingedeeld in een experimentele of een controle groep, waarbij de situatie van de twee groepen zo gelijk mogelijk wordt gehouden, uitgezonderd de te onderzoeken variabele.

Hij kan tevens causaliteit en correlatie onderscheiden.

Fase 3

Hij kan op basis van vakinhoudelijke kennis gericht informatie c.q. gegevens selecteren uit een of meerdere informatiebronnen (zie A1.1) en/of gegevens verzamelen op grond van eigen onderzoek.

Fase 4

Hij kan onderzoeksgegevens analyseren, concluderen of de hypothese op grond hiervan aangenomen of verworpen moet worden.

De kandidaat kan ook de opzet van door anderen uitgevoerd sociaalwetenschappelijk onderzoek beoordelen, kan conclusies trekken uit onderzoeksgegevens uit dat onderzoek en kan beoordelen of conclusies van anderen terecht zijn.

Er mag alleen van een verschil tussen metingen gesproken worden als dat verschil statistisch significant is (het waargenomen effect is te groot om het aan het toeval toe te schrijven).

Hij kan soorten onderzoek onderscheiden en selecteren.

Theorieën kunnen via empirisch onderzoek getoetst worden. Theorie geleid empirisch onderzoek kan zowel beschrijvend als verklarend en zowel kwantitatief als kwalitatief van aard zijn.

3.3 De kandidaat kan basiskennis over statistiek toepassen

De kandidaat kan omgaan met getallen, schattingen maken van uitkomsten en berekeningen en kan met percentages rekenen (gecijferdheid).

---

⁴ Staat ook al onder A 1.1. maar dit betreft het uitvoeren hiervan

Specificatie van de globale eindtermen voor het centraal examen vwo

Domein B: Vorming (binnen een specifieke context)⁵

Inleiding

Vorming is het hoofdconcept dat met een aantal kernconcepten centraal staat in Domein B en toegepast wordt binnen een specifieke context. Het hoofdconcept vorming biedt leerlingen het gereedschap om inzicht te krijgen in "het proces van verwerving van een bepaalde identiteit"⁶.

Vorming is een socialisatieproces dat een mensenleven lang voortduurt waarin mensen worden wie ze zijn, waarin ze een identiteit ontwikkelen. Iemand leert in wisselwerking met zijn sociale omgeving de betekenis van zijn eigen kenmerken en gedragingen en die van anderen. Tevens ontwikkelen mensen zich tijdens de socialisatie tot leden van een samenleving.

Enkele belangrijke vragen die hierover gesteld kunnen worden, zijn:

Hoe ontwikkelen mensen een eigen identiteit?

Wat bepaalt de identiteit van mensen?

Hoe worden mensen gevormd tot leden van een samenleving?

Hoofd- en kernconcepten die aan bod komen bij Domein B:

Hoofdconcept	kernconcepten
vorming	socialisatie/acculturatie cultuur identiteit politieke socialisatie ideologie
verhouding	sociale ongelijkheid macht conflict/samenwerking
binding	sociale cohesie

Subdomein B1: Socialisatie

- 4. De kandidaat kan ontleden hoe cultuuroverdracht en cultuurverwerving door socialisatie plaatsvinden. Hij kan tevens verbanden beschrijven tussen persoonlijke identiteit en collectieve identiteit en culturen classificeren op basis van verschillende culturele dimensies.**

4.1 Het proces van socialisatie en acculturatie

Socialisatie is "het proces van overdracht en verwerving van de **cultuur** van de

⁵ Domein B is een schoolexamen domein, waarvan wel de kernconcepten met de daarbij behorende specificatie in het centraal examen gekend moeten worden.

⁶ Zie bijlage 3

groep(en) en de samenleving waar mensen toe behoren. Het proces bestaat uit opvoeding, opleiding en andere vormen van omgang met anderen". Culturen zijn tijd- en plaatsgebonden. Ze zijn dynamisch van karakter omdat ze veranderen onder invloed van gewijzigde omstandigheden, zoals veranderingen in de politieke of economische situatie. Deze nieuwe omstandigheden en veranderingen worden weer onderdeel van de socialisatieprocessen.

Door beïnvloeding worden mensen gesocialiseerd en tot lid van de samenleving gemaakt. Door socialisatie maakt iemand zich de **cultuur** van de samenleving eigen. Door de omgang met de groepen waartoe men behoort, vindt er een voortdurende beïnvloeding en cultuuroverdracht plaats. Mensen in diverse levensfasen verwerven kennis, vaardigheden, waarden, normen, opvattingen en gedragspatronen in de groepen waartoe men behoort. Door het overnemen en het zich eigen maken van al deze zaken vindt vanuit de maatschappij gezien de cultuuroverdracht plaats. Soms gebeurt dit door bewuste en bedoelde processen, maar vaak ook gebeurt dit op een heel vanzelfsprekende, onbedoelde en onbewuste manier. Voor een groot gedeelte is socialisatie een proces van aanpassing van het individu aan de cultuur van de samenleving. Maar het is geen 'blinde' aanpassing. Vanuit het individu gezien is socialisatie tegelijkertijd ook een proces van cultuurverwerving waarbij iemand zijn eigen persoonlijkheid ontwikkelt.

Het individu kan zelf voor een deel eigen keuzes maken uit het aanbod van cultuurelementen dat hij op zijn weg tegenkomt. Omdat socialisatie niet alleen een proces van overdracht van een bepaalde cultuur is, maar ook een proces van cultuurverwerving waarin een individu zelf stelling neemt ten aanzien van de cultuur, draagt socialisatie op haar beurt ook bij tot cultuurverandering.

Op den duur internaliseren mensen de waarden, normen, opvattingen en gedragingen. Ze worden zo vanzelfsprekend dat mensen die als "tweede natuur" gaan ervaren⁷. Via socialisatie krijgen mensen ook stereotypen en vooroordelen overgedragen en maken zij zich die eigen. Stereotypen zijn vaststaande beelden, generalisaties en veronderstellingen over een groep mensen; vooroordelen zijn meningen over een groep mensen, niet gebaseerd op feiten. Beide begrippen worden meestal in negatieve zin gebruikt, maar kunnen ook neutraal gebruikt worden.

Socialisatieprocessen verschillen naar het milieu waarin iemand opgroeit. De ene groep heeft meer economisch, sociaal en cultureel kapitaal dan de andere groep. Economisch kapitaal is financieel bezit of een hoog inkomen, sociaal kapitaal zijn de connecties, netwerken, de graad van eer en respect die een groep geniet en cultureel kapitaal zijn culturele competenties, waaronder kennis, houdingen, opvattingen en smaak die kenmerkend zijn voor hoge sociale posities. De maatschappelijke positie van mensen wordt ook bepaald door (een combinatie van) kenmerken als het land of de regio waar iemand woont of vandaan komt, de taalgroep, de generatie, de opleiding of sekse waartoe iemand behoort.

Sociale verschillen werken door in het socialisatieproces. Zo leren kinderen van hooggeschoolden gemiddeld langer door dan kinderen van laaggeschoolden. Het verschil in opleiding en in keuze van opleidingen wordt (deels) 'sociaal overgeërfd', overgebracht door de invloed van belangrijke anderen in de nabije sociale omgeving (zoals ouders en leeftijdgenoten).

In een **socialisatie**proces kunnen ook tegenstrijdige waarden worden overgedragen, bijvoorbeeld in de Nederlandse **cultuur** zowel het gehoorzamen als het leren kritisch nadenken.

---

⁷ De Jager, Mok & Sipkema (2009), p. 267

Er wordt onderscheid gemaakt tussen twee specifieke vormen van socialisatie. De ene vorm is enculturatie: het aanleren en verwerven van de (sub)cultuur van de samenleving waarin men geboren wordt. De andere vorm is **acculturatie**: "het aanleren en verwerven van een andere cultuur of elementen daaruit, dan die waarin iemand is opgegroeid". Bij acculturatie gaat het om individuen die reeds in een andere cultuur zijn gevormd, zoals buitenlanders die zich in Nederland vestigen en volwassenen die een geheel nieuwe levensbeschouwing overnemen⁸.

Functies van socialisatie zijn:

- De continuering van de cultuur van de samenleving. Mensen verwerven zich opvattingen, waarden en normen die hen maken tot lid van een maatschappij met een bepaalde cultuur waarmee zij zich onderscheiden van de leden van andere maatschappijen en culturen⁹;
- De verandering van de cultuur van de samenleving en van groepen daarbinnen. Cultuur is geen statisch verschijnsel. Door overname van elders worden, evenals door ontdekkingen en uitvindingen binnen de eigen cultuur, steeds nieuwe dingen aan de cultuur toegevoegd¹⁰;
- Identificatie met de eigen groep en **cultuur** door het overbrengen van cultuurgebonden waarden en normen;
- Identiteitsontwikkeling van het individu gedurende de gehele levensloop;
- Het reguleren van gedrag van mensen waardoor het gedrag (van anderen) beter voorspelbaar wordt en het samenleven overzichtelijker¹¹.

Nature/nurture invloeden

De jarenlange discussie over de vraag of eigenschappen van individuen meer door nurture (opvoeding en omgevingsfactoren) dan door nature (biologische of erfelijke factoren) bepaald worden is nog niet beslecht. Wel gaat men ervan uit dat beide van belang zijn.

4.2 Primaire, secundaire en tertiaire socialisatie¹²

Er wordt een onderscheid gemaakt naar drie vormen van socialisatie.

Primaire socialisatie speelt zich af binnen kleine groepen, waarin mensen directe persoonlijke relaties met elkaar hebben. Het proces verloopt informeel en vanzelfsprekend. Gezin en peergroup zijn socialisatoren in primaire socialisatie. Primaire socialisatie wordt wel je 'sociale huid' genoemd, omdat mensen ermee vergroeid zijn en het deel uitmaakt van hun persoonlijke leven.

Bij secundaire socialisatie leren mensen hoe zij zich moeten gedragen in formele omstandigheden en omgevingen. Secundaire socialisatie wordt wel 'sociale kleren' genoemd. Mensen kunnen gedragingen kiezen en wisselen afhankelijk van de gelegenheid. Socialisatoren zijn school, buurt, verenigingen, werk etc. Bij secundaire socialisatie spelen collectieve rituelen een belangrijke rol.

Tijdens een ritueel bevestigt een aantal vaste handelingen het belang van het moment en van bepaalde gedeelde waarden (diploma uitreiking). Gemeenschapsgevoel en groepsidentiteit worden daarmee versterkt.

Bij tertiaire socialisatie worden impliciet waarden, normen en gedragspatronen overgedragen door anonieme socialisatoren waarmee mensen niet rechtstreeks een band hebben zoals media, literatuur, rolmodellen etc.

---

⁸ De Jager, Mok & Sipkema (2009), p. 289

⁹ De Jager, Mok & Sipkema (2009), p. 264

¹⁰ De Jager, Mok & Sipkema (2009), p. 286

¹¹ Haralambos & Holborn (2013), p. 753; Vranke e.e. (2013), p. 215

¹² Vrancken e.a. (2013) p. 217-222

4.3 De vorming van de identiteit

Identiteit is "het beeld dat iemand van zichzelf heeft, dat hij uitdraagt en anderen voorhoudt en dat hij als kenmerkend en blijvend beschouwt voor zijn eigen persoon en dat is afgeleid van zijn perceptie over groep(en) waar hij wel of juist niet deel van uitmaakt". Mensen streven continu naar een positieve identiteit voor zichzelf. In het dagelijks taalgebruik klinkt bij identiteit de opvatting door dat de mens zichzelf tot op zekere hoogte maakt en vormt naar een zelf geconstrueerd ideaalbeeld. Het zelfbeeld van een opgroeiend individu wordt in hoge mate bepaald door de manieren waarop 'belangrijke anderen' (ouders, vrienden) zich tegenover dat individu gedragen. Het individu ziet zichzelf door de ogen van de anderen en vormt zo een zelfbeeld. Terwijl bij de vorming van de identiteit in traditionele samenlevingen ook op latere leeftijd het accent ligt op de vormende invloed van de omgeving, ligt in de moderne samenleving het accent juist op de wil en de voorkeur van het individu zelf¹³.

Groepsidentificatie is een belangrijk aspect van iemands zelfdefinitie. Persoonlijke identiteit is voor een belangrijk deel een sociale identiteit. Sociale identiteit is dat deel van iemands zelfbeeld dat is afgeleid van zijn kennis over de groep(en) waar hij deel van uitmaakt. Sociale identificaties maken een individu gelijk aan, of verschillend van, en 'beter' of 'slechter' dan leden van andere groepen.

Externe collectieve identiteit is de aanduiding voor wat mensen ten aanzien van een groep als kenmerkend en blijvend beschouwen¹⁴. Tussen persoonlijke en collectieve identiteit kunnen spanningen bestaan, bijvoorbeeld als iemand zich niet identificeert met de collectieve identiteit waar hij/zij mee vereenzelvigd wordt door anderen. Ook kunnen individuen zo opgaan in een groep dat zij hun eigen persoonlijke identiteit verliezen. Omgekeerd kunnen bepaalde groepen zoveel eisen van hun leden dat er vrijwel geen ruimte is voor eigen opvattingen en een persoonlijke identiteit.

De persoonlijke identiteit van het individu en de collectieve identiteit waar hij/zij mee vereenzelvigd wordt door anderen, hebben weer effect op de sociaaleconomische, sociaal-culturele en politieke positie van die persoon (**sociale ongelijkheid**).

4.4 Cultuur en de dimensies van Hofstede

Culturen vormen zich omdat groepen mensen op elkaar aangewezen zijn en iets met elkaar (willen) delen. Zij hebben een min of meer gemeenschappelijke leefwijze, die herkenbaar is aan immateriële aspecten als taal, waarden en normen en aan materiële aspecten als kunstobjecten, architectuur, kleding etc.

Cultuur is "het geheel van voorstellingen, uitdrukkingsvormen, opvattingen, waarden en normen die mensen als lid van een groep of samenleving hebben verworven".

De dominante cultuur is de cultuur van de groep in de samenleving met een invloedrijke politieke of economische positie.

Subculturen zijn levensstijlen van groepen mensen die zij deels ontleen aan de dominante cultuur, en die er deels van afwijken. Een bekend voorbeeld van een subcultuur is de jeugd- of jongerencultuur.

Als de bindingen in een samenleving veranderen kan dat effect hebben op de **sociale cohesie**. Het kan zelfs leiden tot een conflict tussen een sterke groepsbinding en het onderhouden van banden met anderen buiten de groep, met in- en uitsluiting tot gevolg. Het belang van onderlinge sociale cohesie in een bepaalde groep kan strijdig zijn met het belang van sociale cohesie in de samenleving.

---

¹³ Schnabel (2007), p. 32

¹⁴ Tajfel (1981), p. 225

Dimensies van Hofstede

Landen en culturen verschillen qua waarden, normen en opvattingen, bijvoorbeeld in de betekenis die religie heeft in een samenleving. Hofstede onderscheidt vijf dimensies, waarop je culturen van elkaar kunt onderscheiden.

- Grote **machtsafstand** versus kleine machtsafstand;
Dit is de mate waarin minder machtige leden van bijvoorbeeld gezin, school of organisaties in een land verwachten en accepteren dat de **macht** ongelijk verdeeld is¹⁵.
- Individualistisch versus collectivistisch;
Er is sprake van collectivistische samenlevingen als in een samenleving het groepsbelang prevaleert boven het individuele belang¹⁶ en individuen vanaf hun geboorte opgenomen worden in sterke, hechte groepen. Van individualistische samenlevingen is er sprake als het belang van het individu uitgaat boven het belang van de groep en de onderlinge banden tussen de individuen los zijn.
- Masculien versus feminien;
De verschillen tussen mannen en vrouwen in hun sociale rollen verschillen tussen landen. Een samenleving is masculien als emotionele sekserollen duidelijk gescheiden zijn en feminien als sekserollen elkaar overlappen¹⁷.
- Lage onzekerheidsvermijding versus hoge onzekerheidsvermijding;
Dit is de mate waarin de dragers van een cultuur zich bedreigd voelen door onzekere of onbekende situaties¹⁸. Dit gevoel wordt onder andere uitgedrukt in stress en in de behoefte aan voorspelbaarheid; aan formele en informele regels.
- Langetermijngerichtheid versus kortetermijngerichtheid;
Langetermijngerichtheid staat voor het streven naar beloning in de toekomst, vooral door middel van volharding en spaarzaamheid. Kortetermijngerichtheid verwijst bijvoorbeeld naar deugden als respect voor traditie, het voorkomen van gezichtsverlies, en het voldoen aan sociale verplichtingen¹⁹.
Kritiek op de studie van Hofstede richt zich op het statische en stigmatiserende karakter dat deze benadering zou hebben²⁰.

Subdomein B2: Politieke socialisatie

5. De kandidaat kan beredeneren of er in een gegeven situatie sprake is van politieke socialisatie. Hij kan tevens standpunten classificeren op basis van ideologieën en politieke dimensies.

5.1 Het proces van politieke socialisatie

Politieke socialisatie is "het proces van overdracht en verwerving van de politieke cultuur van de groep(en) en samenleving waar mensen toe behoren. Het proces bestaat uit opvoeding, opleiding en andere vormen van omgang met anderen". Politieke cultuur is het geheel van politieke relevante tradities, kennis, opvattingen en oordelen die kenmerkend zijn voor een land, maar ook voor groepen daarbinnen en voor groepen/organisaties die landsgrenzen doorkruisen. De sociale omgeving waarin iemand opgroeit, het onderwijs dat iemand volgt, de media die hij gebruikt en ook de sociaaleconomische klasse waartoe iemand behoort, hebben invloed op de opvattingen

¹⁵ Hofstede & Hofstede (2009), p. 58

¹⁶ Idem p. 86

¹⁷ Idem p. 128

¹⁸ Idem p. 173

¹⁹ Idem p. 212

²⁰ <http://www.davidpinto.nl/theorie.php>

die iemand door politieke socialisatie ontwikkelt over de maatschappij en de politiek. Mensen passen zich in meer of mindere mate aan, aan het gedrag en de opvattingen over het politieke domein die heersen in de groep waar zij deel vanuit maken. Op den duur maken zij zich het gedrag en de opvattingen eigen (internalisatie) en worden deze vanzelfsprekend.

Politologen onderzoeken hoe mensen tot hun politieke voorkeur komen en welke factoren daarbij een rol spelen.

Het politieke systeem zelf is ook een factor die invloed uitoefent in de politieke socialisatie van burgers. In een systeem van parlementaire democratie bijvoorbeeld worden daarbij behorende waarden overgedragen die onderdeel uitmaken van dit politieke besluitvormingsmodel (belangenafweging, compromissen sluiten, **samenwerking**). De opvattingen van mensen over wat goed en juist is in de politiek of samenleving kunnen verschillen. Dat kan dit leiden tot botsing van meningen of tot maatschappelijke **conflicten**.

Politieke socialisatie zorgt niet alleen voor de vorming van politieke voorkeuren, een bepaalde mate van participatiebereidheid en (bijvoorbeeld democratische) gedragspatronen van mensen, maar draagt vaak ook bij aan het voortbestaan van het politieke systeem. Onder andere onderwijs draagt politieke cultuur over.

5.2 Politieke ideologieën en de belangrijke politieke stromingen

Veel voorkomende politieke meningen in een land kunnen gerangschikt worden naar verschillende politieke dimensies zoals links/midden/rechts, progressief/conservatief, nationalisme/internationalisme, materialisme/postmaterialisme. Deze dimensies geven in combinaties een samenhangend programma²¹.

Partijen maken vaak een beginselprogramma op basis van een politieke **ideologie**. Een politieke ideologie is "een samenhangend geheel van beginselen en denkbeelden, meestal uitmondend in ideeën over de meest wenselijke maatschappelijke en politieke verhoudingen". Deze ideeën vormen antwoorden op vragen op het politieke vlak (hoe de **macht** verdeeld moet worden in een samenleving), op het economische vlak (hoe de productie en distributie van goederen georganiseerd moet worden in een samenleving) en op het sociaal-culturele vlak (hoe groot de vrijheid van individuen kan en mag zijn in een samenleving). Politieke partijen hangen verschillende ideologieën aan, maar er zijn ook partijen die zich afzetten tegen het bedrijven van politiek op basis van ideologieën.

In het Nederlandse politieke landschap worden traditioneel drie hoofdstromingen onderscheiden: de confessionele, de liberale en de socialistische/sociaaldemocratische stroming.

Confessionarisme heeft oorspronkelijk als gemeenschappelijke uitgangspunten: christelijke waarden en harmonie en samenwerking.

Liberalisme heeft oorspronkelijk als gemeenschappelijke uitgangspunten: individuele rechten en individuele vrijheden.

Socialisme/sociaaldemocratie heeft oorspronkelijk als gemeenschappelijke uitgangspunt: gelijkwaardigheid. Een sterke/sturende rol van de overheid zien aanhangers van deze ideologie als middel om dit uitgangspunt te realiseren.

---

²¹ De Swaan (1996), p. 136

Subdomein B3: Visies vanuit paradigma's op socialisatie en politieke socialisatie

6. De kandidaat kan verschillende visies op socialisatie en politieke socialisatie vanuit drie sociaalwetenschappelijke paradigma's onderscheiden²².

Aanhangers van het **functionalisme**-paradigma gaan er bij vorming vanuit dat de samenleving via geïnternaliseerde rolverwachtingen haar stempel op de persoonlijkheid van de leden van die samenleving kan drukken. Identiteit is volgens functionalisten een product van de samenleving. De handelende mens wordt als sociaal-cultureel wezen opgevat.

Vanuit het functionalisme-paradigma²³ wordt bij (**politieke**) **socialisatie** aandacht besteed aan het belang van het voortbestaan van de (politieke) **cultuur** van de samenleving en de (politieke) integratie van de persoonlijkheid, met nadruk op de betekenis van waarden en normen, opvattingen en gedragspatronen. Voor de samenleving als geheel en voor het politieke systeem is socialisatie het middel om de (politieke) cultuur over te dragen en steeds weer te laten voortbestaan, zij het dat die (politieke) cultuur wel kan veranderen in de loop van de tijd.

Vanuit het **conflict**-paradigma²⁴ wordt bij (politieke) socialisatie aandacht besteed aan de betekenis van de socialisatie voor **ongelijkheid** in de samenleving en voor ongelijke machtsverhoudingen en (potentiële) conflicten op lokaal, (inter)nationaal of mondiaal niveau. Bekeken wordt hoe de verschillen in sociaal, economisch en cultureel kapitaal doorwerken op de ongelijkheid en machtsverhoudingen. Op maatschappelijk niveau gaat het daarbij om de effecten van opvoeding en opleiding op de ongelijke verdeling van maatschappelijke posities in de samenleving naar sociale klasse, gender, religie, etniciteit of leeftijd.

Op politiek niveau gaat het daarbij bijvoorbeeld om de invloed van de socialisatie op de vorming van specifieke politieke opvattingen, de voorkeur voor bepaalde politieke ideologieën, de ongelijke deelname aan politieke besluitvorming, politieke strijd en samenwerking etc.

Vanuit het **sociaalconstructivisme**-paradigma²⁵ wordt bij socialisatie vooral aandacht besteed aan het persoonlijke ontwikkelingsproces waarbij individuen onder invloed van de sociale, politieke, economische en culturele omgeving hun eigen identiteit en hun eigen sociale realiteit construeren en daardoor in algemene zin maatschappelijk en politiek gesocialiseerd worden. In dit proces van continue kennisoverdracht en betekenisconstructie doen mensen allerlei ervaringen op en bouwen een identiteit op die aan de mensen een beeld geeft wie zij zijn. Op deze wijze worden ze voorbereid op het leven in een complexe samenleving.

---

²² Martindale (2010), Dawson, Prewitt & Dawson (1977).

Het rationele actor-paradigma komt in dit domein Vorming nauwelijks voor.

²³ Parsons (1964), Klaassen (1981)

²⁴ Collins (1974), Stacey (1978)

²⁵ Berger & Luckmann (1966), Hahn (1998)

Domein C: Verhouding (binnen een specifieke internationale context)

Inleiding

Verhouding is het hoofdconcept dat met een aantal kernconcepten centraal staat in Domein C en toegepast wordt binnen de context Machtsverhoudingen in de wereld. Het hoofdconcept Verhouding biedt leerlingen het gereedschap om inzicht te krijgen in "de wijze waarop mensen zich van elkaar onderscheiden en tot elkaar verhouden en de manier waarop samenlevingen in sociale zin vorm geven aan deze verschillen. Het verwijst ook naar onderlinge betrekkingen tussen staten".

Enkele belangrijke vragen die hierover gesteld kunnen worden, zijn:

Hoe worden op alle niveaus schaarse en hooggewaardeerde zaken verdeeld, door wie en op grond waarvan?

Wat zijn de gevolgen van deze verdeling tussen mensen voor de verhoudingen op alle niveaus?

Wat voor rol spelen landen/organisaties en multinationale bedrijven in de mondiale politiek?

Hoofd- en kernconcepten die aan bod komen bij Domein C:

Hoofdconcept	kernconcepten
verhouding	sociale gelijkheid/sociale ongelijkheid ²⁶ macht/gezag conflict/ samenwerking
vorming	cultuur ideologie
binding	politieke instituties
verandering	staatsvorming globalisering

Subdomein C1: Verhoudingen: nationaal en internationaal

9. De kandidaat kan vanuit wetenschappelijke paradigma's verklaringen geven voor sociale ongelijkheid tussen staten en binnen een staat. Tevens kan hij beschrijven wat gevolgen van sociale ongelijkheid zijn en kan hij weergeven met welke andere factoren sociale ongelijkheid samenhangt.

9.1 Ongelijkheid: nationaal en internationaal

De verhoudingen tussen mensen zijn veranderlijk en vaak problematisch omdat ze gekenmerkt worden door verschil en ongelijkheid. In iedere samenleving is sociale ongelijkheid in een of andere vorm **geïnstitutionaliseerd**.

²⁶ In Domein C wordt het kernconcept sociale ongelijkheid grotendeels politicologisch ingevuld (ongelijkheid tussen staten), in Domein E (21.3) gebeurt dat sociologisch.

Er kunnen kasten, standen en/of klassen onderscheiden worden en rangen die de verhoudingen in organisaties ordenen. Sociale ongelijkheid kan aanleiding geven tot conflicten in de vorm van verzet, opstand en revolutie en tot emancipatiebewegingen²⁷.

Sociale ongelijkheid is "een situatie waarin verschillen tussen mensen in al dan niet aangeboren kenmerken, consequenties hebben voor hun maatschappelijke positie en leiden tot een ongelijke verdeling van schaarse en hooggewaardeerde zaken, van waardering en behandeling".

De mate van waardering en de criteria die men daarbij hanteert zijn aan verandering onderhevig. Welke betekenis mensen geven aan verschillen is **cultureel** bepaald. Naarmate die verschillen of de consequenties die aan die verschillen verbonden worden, groter zijn, leven mensen in meer ongelijke sociale verhoudingen.

Het gaat daarbij om drie soorten **sociale ongelijkheid**²⁸:

- ongelijke verdeling van (politieke) macht (beschikken over fysieke dwangmiddelen);
- ongelijke verdeling van bezit (schaarse en hooggewaardeerde zaken, zoals kennis, inkomen, vermogen);
- ongelijke verdeling van status (waardering en behandeling van personen op grond van hun maatschappelijke positie en leefstijl).

Opvallend is dat sociale ongelijkheid in westerse democratische samenlevingen de afgelopen decennia een tendens van toename vertoont, na een voorafgaande periode van vermindering van ongelijkheid op verschillende gebieden. Uit sociaalwetenschappelijk onderzoek komt steeds weer het opleidingsniveau als verklarende factor voor de verschillende soorten van sociale ongelijkheid in Nederland naar voren.

Op mondiaal niveau zijn de verhoudingen tussen staten aan verandering onderhevig door de groeiende wederzijdse afhankelijkheid van staten, de schaalvergroting en **globalisering** van de economie en de groeiende samenwerking tussen staten²⁹. Grote landen of machtsblokken willen met een combinatie van militaire en economische **macht** hun invloed in bepaalde regio's in de wereld maximaliseren. Gevolg is een geopolitieke machtsstrijd waarbij botsende belangen niet alleen berusten op economische belangen, maar waarbij ook demografische, historisch-politieke aspecten, oppervlakte van het land, politieke organisatie en cultuur van land(en) een rol spelen.

9.2 Het gedrag van nationale staten ten opzichte van elkaar verklaard met behulp van theorieën

Theorieën ordenen en selecteren relevante feiten, ze leggen verbanden en proberen verschijnselen te verklaren. Hieronder staan enkele theorieën over het gedrag van nationale staten kort weergegeven.

9.2.1 Realistische theorieën

De realistische theorieën beschrijven internationale **verhoudingen** als een **machtsstrijd** van allen tegen allen. Iedere staat zal zijn eigenbelangen behartigen en dat kan het beste als hij machtiger wordt dan andere staten.

Een staat moet voor zijn zelfbescherming nooit vertrouwen op internationale organisaties en internationaal recht³⁰. Het veiligheidsdilemma (zie 11.4) is onoplosbaar, het statensysteem wordt gekenmerkt door anarchie. Inherent aan het

---

²⁷ Schnabel (2007), p. 25-26

²⁸ De Swaan (1996), p. 43 e.v.

²⁹ Schnabel (2009), p. 54

³⁰ Kegley & Wittkopf (1997), p. 22-23

internationale systeem van soevereine staten is dat het geen supranationale organisatie kent die van bovenaf normen oplegt en de naleving ervan controleert. De enige optie om oorlog (tijdelijk) te voorkomen is de hegemonie van één staat of een machtsevenwicht, een situatie waarin geen enkele staat dominant is. Daartoe versterken staten hun eigen **macht**, voeren diplomatieke onderhandelingen en vormen allianties. Onderlinge **samenwerking** van staten wordt alleen maar gezocht en versterkt indien het nationale belang dat vraagt. **Conflict**dreiging is de standaard situatie van internationale betrekkingen en het belangrijkste machtsmiddel van een staat is de inzetbare militaire macht. Met oorlog kan meer macht en een grotere eigen veiligheid in de internationale anarchie verworven worden maar het kan ook gebruikt worden om economische belangen veilig te stellen (bijvoorbeeld het voorzien in energie- en grondstoffenbehoefte, de toegang tot afzetmarkten).

9.2.2 Marxistische theorieën

Volgens de marxistische theorieën kunnen internationale **verhoudingen** alleen maar goed begrepen worden als een diepere, onderliggende structuur in de analyse betrokken wordt. Die onderliggende structuur wordt gevormd door de kapitalistische productiewijze die gekenmerkt wordt door **machtsongelijkheid** tussen bezitters van productiemiddelen en niet-bezitters. Kapitaal moet groeien en laat zich niet weerhouden door staatsgrenzen. Staten hebben vanwege werkgelegenheid, belastingopbrengsten, kennisgroei en andere welvaart verhogende effecten, belang bij de aanwezigheid van bedrijven binnen hun landsgrenzen. Een goed draaiende economie is bovendien een belangrijke factor in de internationale **machtsverhoudingen**. Kapitaalbezitters zetten hun kapitaal in op die plek waar de kapitaalaccumulatie het beste verloopt en terwijl zij hun keus bepalen proberen staten zich aantrekkelijk te maken. Op deze wijze worden staten tegen elkaar uitgespeeld; zo kan de **verhouding** van de rijke landen tot de ontwikkelingslanden begrepen worden.

9.2.3 Liberale theorieën

De liberale theorieën verwerpen de notie van de realistische theorieën dat oorlog tussen staten een natuurlijk gegeven is. Zoiets als een 'nationaal belang' bestaat niet. Wat als zodanig gepresenteerd wordt is het resultaat van interne besluitvormingsprocessen binnen een staat waarin één van de actoren weet te domineren. Internationale **samenwerking** is wenselijk als het bijdraagt aan vooruitgang, vrede en welvaart. Het is een uitdaging om situaties te creëren waarin die samenwerking tot stand komt door te kijken naar gemeenschappelijke belangen. Militaire macht is niet het enige waardoor internationale verhoudingen bepaald worden, daarnaast zijn economische, technologische en milieuaspecten ook van belang. De soevereiniteit van staten is volgens de liberale theorieën in de praktijk minder belangrijk dan de realistische theorieën doen voorkomen. De staat is een belangrijke maar zeker niet de enige actor in de internationale **verhoudingen**. De relaties tussen allerlei andere soorten actoren (non-gouvernementele organisaties, bedrijven, supra- en internationale organisaties) zorgen voor bindingen die de handelingsruimte van staten inperken. Interstatelijke verhoudingen worden dan ook gekenmerkt door wederzijdse afhankelijkheid. **Samenwerking**, en niet **conflict**, is vaak de uitkomst van de relaties tussen staten.

9.2.4 Sociaal constructivistische theorieën

De sociaal constructivistische theorie gaat ervan uit dat de sociale wereld wezenlijk verschilt van de fysieke wereld. De fysieke wereld bestaat 'buiten' de mensen, is materieel en kan op een objectieve manier onderzocht worden. De sociale wereld is

anders en bestaat niet onafhankelijk van de mensen die er aan deelnemen. De sociale wereld bestaat in de ideeën, de gedachten, de betekenissen van mensen die er deel van uitmaken. Hij is gemaakt en wordt in stand gehouden of veranderd door het denken van mensen.

De **verhoudingen** tussen staten maken deel uit van de sociale wereld. Elk begrip, ook **macht**, is sociaal geconstrueerd wat wil zeggen dat het gemaakt is door mensen die in hun omgang met elkaar bepalen wat de betekenis ervan is. Dit impliceert dat **machtsverhoudingen** veranderen als de betekenis ervan in de hoofden van de mensen verandert. Om dat proces te begrijpen moet worden onderzocht hoe opvattingen over machtsverhoudingen tot stand komen, welke informatie daarbij een rol speelt. Zo onderzochten constructivisten hoe verschillende staten hun binnenlandse en buitenlandse economie steeds meer volgens dezelfde ideeën op eenzelfde wijze inrichtten; hoe bepaalde normen geïnternationaliseerd en **geïstitutionaliseerd** werden en hoe die normen de opvattingen van de actoren beïnvloedden over wat legitiem handelen is en wat niet.

9.2.5 Politiek psychologische theorieën

Contacten tussen staten verlopen via mensen die individueel of in groepen vormgeven aan de **verhoudingen** tussen staten. Volgens politiek psychologische theorieën hangen die verhoudingen zeer nauw samen met de psyche van betrokkenen: staatshoofden, regeringsleiders, ministers van buitenlandse zaken, ministers van defensie, diplomaten, militaire kopstukken en andere mensen die in naam van een staat optreden in internationale aangelegenheden. Hun karakter, hun capaciteiten, hun attitudes, hun kennis, hun misvattingen, et cetera zijn in grote mate bepalend voor de internationale **machtsverhoudingen**.

Subdomein C2: Macht en gezag

10. De kandidaat kan vanuit wetenschappelijke paradigma's hypothesen formuleren over verschillen in macht en gezag tussen staten en binnen een staat. Ook kan hij wetenschappelijke onderzoeksmethoden onderscheiden, waarmee onderzoekers actoren en hun machtsbronnen in kaart brengen.

10.1 Macht en gezag

Macht is "het vermogen om hulpbronnen in te zetten om bepaalde doelstellingen te bereiken en de handelingsmogelijkheden van anderen te beperken of te vergroten". Macht is een relationeel begrip, komt op alle niveaus voor en kent verschillende soorten. Allereerst zijn er de interpersoonlijke machtsverschillen tussen personen op microniveau. Daarnaast zijn er machtsverhoudingen op het mesoniveau van groepen, organisaties en instituties.

Bovendien is er op macroniveau in de maatschappij sprake van machtsverschil tussen bepaalde belangengroepen en -organisaties³¹ en tussen landen of internationale machtsblokken zoals de NAVO of de EU.

Dat komt omdat de mate waarin personen of groepen of landen macht weten te verwerven, bepalend is voor de mate waarin de eigen doelen kunnen worden bereikt ten koste van de doelen van anderen. Bij macht is er sprake van een asymmetrische relatie tussen de betreffende actoren. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen informele en formele macht. Formele macht is macht die formeel is afgesproken en vastgelegd; bij informele macht is dit niet gebeurd en zijn er andere redenen (charisma, superieure vaardigheden of kennis, traditie) waarom iemand macht krijgt.

---

³¹ Vranken, Van Hootegem & Hendrickx (2013), p. 109-110

Macht kan voortvloeien uit verschillende machtsbronnen: te onderscheiden in economische (schaarse goederen), cognitieve (waardevolle kennis), politieke (middelen tot legitiem uitoefenen van dwang) en affectieve bronnen (vermogen emotioneel te binden).

Politieke macht

Politieke macht is het vermogen om de politieke besluitvorming te beïnvloeden. Machtsuitoefening door de overheid en de formele structuren van de politieke orde zijn gebaseerd op formele macht. Ook politieke organisaties worden gekenmerkt door bepaalde machtsverhoudingen. Door de politiek zijn officiële machtsverdelingen en machtsverhoudingen wettelijk geregeld. Zo heeft de overheid in een democratische rechtsstaat de (legitieme) macht over geweldsuitoefening. Overheden rekenen het voor een deel tot hun taak om bepaalde machtsverhoudingen in hun land te reguleren. In dit 'politieke spel' van controle uitoefenen over de ander zijn meerdere factoren van belang: polity (de politieke gemeenschap met zijn (in)formele structuren), politics (politieke processen) en policy (beleid).

Ook op internationaal vlak spelen machtsverschillen een grote rol. Wanneer de ene staat evenveel macht heeft als de andere staat, dan kan die niet haar wil opleggen aan de ander en is er sprake van een machtsevenwicht. Machtsongelijkheid op internationaal niveau leidt soms tot oorlog en geweld. Ook binnen een staat kunnen bepaalde bevolkingsgroepen met dwang hun wil proberen op te leggen aan andere bevolkingsgroepen waardoor bijvoorbeeld een burgeroorlog ontstaat.

Gezag

Binnen de sociale wetenschappen worden de verschijnselen **macht en gezag** analytisch van elkaar gescheiden en eenduidig geformuleerd. Macht en gezag zijn twee vormen om invloed te krijgen op anderen.

Gezag is "macht die als legitiem beschouwd wordt".

Typisch voor het hebben van gezag is dat iemand, een groep of instelling door anderen gerespecteerd wordt en dat mensen vrijwillig de beslissingen van hen accepteren. Men krijgt respect en daardoor kan men bij een ander veel gedaan krijgen. Een actor kan zijn gezag ontlenen aan verschillende bronnen: persoonlijke kwaliteiten, die aan een actor worden toegeschreven, aan de positie die hij in een organisatie inneemt of aan de prestaties die aan hem toegeschreven worden.

Een belangrijk aspect van gezag is dat dit meestal door langdurige individuele inspanning verworven moet worden en ook voortdurend gehandhaafd of verdedigd moet worden.

Het gezag kan ook snel verloren gaan als de mensen geen vertrouwen meer in de persoon, groep of instelling hebben. Gezaghebbende mensen of instanties hebben wel macht, want hun volgers doen wel wat zij willen, maar het is geen macht gebaseerd op dwang. Het is macht die als legitiem ervaren wordt zowel door de gezaghebbende als door degenen die hem volgen of gehoorzamen.

Wil iemand zijn gezag behouden dan moet hij voortdurend mensen overtuigen van zijn prestaties en goede kwaliteiten en zijn sociale positie in de organisatie of samenleving zien te behouden.

Politiek gezag

In de politiek streeft men vaak naar meer gezag, omdat men daarmee erkend wordt als de persoon of instantie die invloed mag uitoefenen op anderen. De zeggenschap over anderen wordt dan als legitiem aanvaard. Daardoor verkrijgt men een sterkere positie dan wanneer de invloed alleen gebaseerd is op pure machtsuitoefening. Bij politiek gezag wordt de invloed geaccepteerd en gaan mensen handelen in

overeenstemming met de denkbeelden van die politieke actor. De politieke machtsuitoefening wordt dan als legitiem opgevat zowel door de gezagsdrager als door degenen die eraan onderworpen zijn. Als de macht van politici omgezet wordt in gezag wordt de stabiliteit van een regering verhoogd of wordt de positie van een land sterker in de internationale politieke verhoudingen.

10.2 Macht en gezag in theorie en onderzoek

Macht en gezag worden in de sociale wetenschappen vanuit verschillende paradigma's benaderd.

Het **functionalisme**-paradigma

In alle tussenmenselijke relaties spelen macht en gezag een rol of het nu openlijk naar buiten gebracht wordt of uit het zicht blijft. Mensen en instellingen of andere actoren proberen altijd het gedrag van anderen te beïnvloeden of onder druk te zetten om de andere partij op de een of andere manier voor het eigen karretje te spannen. Het functionalisme ziet de sociale verschijnselen macht en gezag als iets functioneels, als iets positiefs voor het voortbestaan van de maatschappij en deelsystemen binnen de maatschappij. Met name de uitoefening van gezag is van belang voor de sociale orde en voor versterking van de **sociale cohesie**. De maatschappij wordt in het functionalisme opgevat als een geïntegreerd geheel dat via de onderlinge banden tussen de afzonderlijke delen voorziet in de gemeenschappelijke behoeften. Een van de uitgangsvragen van dit paradigma is hoe kan een maatschappij voortbestaan, terwijl alle individuen hun eigen doelen nastreven? Verschillende **sociale instituties** zoals het onderwijs, de gezondheidszorg of de politie zijn in feite collectieve middelen die voorzien in die gemeenschappelijke sociale behoeften. Zij moeten zoveel mogelijk op elkaar afgestemd zijn -via interdependentie en een gemeenschappelijk waardensysteem -zodat de maatschappij een geïntegreerd sociaal systeem wordt. De machts- en gezagsverhoudingen in de maatschappij ondersteunen dit functionele proces van zelfhandhaving (zie ook 14.4).

Het **conflict**-paradigma

Vanuit het conflict-paradigma is men geïnteresseerd in welke individuen, groepen of instellingen in feite aan de touwtjes trekken. In dit paradigma staat de strijd tussen machtshebbers en de minder machtigen centraal. Marx zag het verschil in macht als een belangrijke verklaring voor het klassenconflict tussen de bezittende klasse die beschikt over de productiemiddelen en de bezitloze klasse die geen macht heeft over haar werk, loon, leefomstandigheden.

Andere conflicttheorieën gaan in hun analyse niet altijd alleen op zoek naar verschillen in inkomen en bezit³², maar ook naar verschillen in prestige die samenhangen met culturele verschillen in levenswijze, onderscheid in culturele gewoontes en gebruiken.

Het **sociaalconstructivisme**-paradigma

Vanuit het sociaalconstructivisme-paradigma gaat de aandacht vooral uit naar de betekenisverlening door de verschillende actoren. In het intermenselijk verkeer en in de politiek spelen machtsverhoudingen vaak een belangrijke rol. Zij kunnen door de mensen negatief beoordeeld worden, maar ook wel geaccepteerd worden. Het laatste is het geval als de machtsverhouding legitiem geacht wordt. Door deze erkenning dat de machtsverhouding gerechtvaardigd is, verandert de pure machtsverhouding in een gezagsverhouding. Op het microniveau van de sociale interactie tussen twee of meer

---

³² Rex (1981)

personen spelen prestige en persoonlijk gezag dikwijls een duidelijke rol. Maar ook op het terrein van de politiek gaat het lang niet altijd om pure machtsuitoefening, maar gaat deze bijna altijd gepaard met de ontwikkeling van argumenten (vaak gerelateerd aan politieke **ideologieën**) die de machtsuitoefening moeten rechtvaardigen.

Het **rationele actor**-paradigma

Vanuit het rationele actor paradigma is er veel aandacht voor het fenomeen gezag en minder voor de gevestigde machtsverhoudingen binnen sociale en politieke organisaties. Onderzoekers binnen dit paradigma hebben wel oog voor het feit dat menselijk gedrag mede door structuren bepaald wordt, maar letten meer op de actoren die binnen deze structuren bepaald gedrag vertonen, organisaties bevolken en de institutionele patroonmatigheden daarin vormgeven.

Onderzoek doen

Theorieën kunnen via empirisch onderzoek getoetst worden op hun houdbaarheid en relevantie.

Via beschrijvend onderzoek probeert men een beeld te krijgen van hoe macht en gezag verdeeld zijn en in een bepaalde context functioneren en wie de macht uitoefenen of veel gezag hebben. Ook kan dit soort onderzoek betrekking hebben op een beschrijving van de historische en actuele ontwikkelingen in (politieke) macht- en gezagsverhoudingen.

Voorbeelden van beschrijvende onderzoeksmethoden die de macht van staten in kaart hebben gebracht:

- De besluitvormingsmethode inventariseert van belangrijke besluitvormingsprocessen het verloop, de inbreng van verschillende actoren en wie van hen zijn zin krijgt. Een staat heeft volgens deze methode van onderzoek macht als zijn inbreng gerealiseerd wordt.
- De positiemethode bestaat uit het in kaart brengen van netwerken en de posities die een land in verschillende internationale organisaties heeft. Mag een land meepraten in de G20 en welk land vult de belangrijke posities binnen bijvoorbeeld Internationaal Monetair Fonds (IMF), Verenigde Naties (VN) en de EU? Wetenschappers die onderzoek doen met deze methode kijken ook naar netwerken: wie gaat met wie om in de internationale politiek?
- Een derde methode bestaat uit het inventariseren van machtsbronnen waarover staten beschikken³³. Het gaat daarbij om de stand van de economische ontwikkeling, de infrastructuur, de grootte van het landoppervlak, de geografische ligging, kenmerken van de bevolking, politieke organisatie, omvang en uitrusting van het leger, de relaties met andere landen, etc.

Een belangrijke notie met betrekking tot **macht** wordt uitgedrukt in de 'law of anticipated reactions'³⁴ die een kritiek vormt op de besluitvormingsmethode. De besluitvormingsmethode geeft alleen maar zicht op de werking van macht als deze daadwerkelijk aangewend wordt. Macht is echter een vermogen en werkt ook op een minder zichtbare wijze. Landen zullen hun gedrag immers mede bepalen op grond van wat zij verwachten van de meer machtige landen. Deze krachtige werking van macht is moeilijk waarneembaar vanwege de vanzelfsprekendheid van de status quo.

---

³³ Tromp (2002), p. 224

³⁴ Van der Eijk (2001), p. 74 en p. 82

Via verklarend onderzoek wordt geprobeerd op basis van hypothesen verklaringen te formuleren voor gevonden empirische relaties, bijvoorbeeld verklaringen die betrekking hebben op de specifieke oorzaken en effecten van macht- en gezagsuitoefening en verklaringen voor hoe macht en gezag ontstaan en hoe ze gereproduceerd en gelegitimeerd worden.

Subdomein C3: Internationale conflicten en internationale samenwerking

11. De kandidaat kan vanuit wetenschappelijke paradigma's maatschappelijke en politieke conflicten en samenwerking verklaren door te ontleden welke oorzaken eraan ten grondslag liggen op de verschillende niveaus en wat de gevolgen ervan zijn.

11.1 Maatschappelijke en politieke conflicten

Er is sprake van een **conflict** in "een situatie waarin individuen, groepen en/of staten elkaar tegenwerken om de eigen doelen te bereiken". Conflicten komen voor op micro-, meso- en macroniveau. Conflicten kunnen zowel latent als manifest van aard zijn, waarbij de betrokken actoren (personen of staten) conflictgedrag laten zien. Bij maatschappelijke of sociale conflicten spelen vaak **machts**verschillen tussen individuen, (bevolkings)groepen of landen een rol. In de sociale wetenschappen bestaan er verschillende opvattingen over de betekenis van conflicten. Dit komt duidelijk naar voren in de vier verschillende paradigma's.

Vanuit het **functionalisme**-paradigma ziet men de maatschappij als een organisme, waarin de samenstellende delen elk een eigen functie vervullen. Zij dragen bij aan het gehele maatschappelijke systeem en bevorderen de orde, de harmonie en de groei. In het functionalisme-paradigma wordt het conflict gezien als een uitzonderingstoestand. Conflicten ontstaan uit het niet goed functioneren van de relaties tussen mensen of andere instanties, collectiviteiten of staten. Eigenlijk zijn conflicten pathologisch en niet 'normaal'. Zij komen altijd wel voor, maar zijn wel bedreigend voor de maatschappelijke orde en moeten zoveel mogelijk vermeden worden.

Vanuit het **conflict**-paradigma heeft men minder aandacht voor de vraag hoe de orde in de maatschappij bereikt of gehandhaafd kan worden, maar meer voor de conflicten in de maatschappij. Men ziet de maatschappij vooral als een 'arena' waarin groepen en individuen met elkaar strijden om macht, geld, overtuiging, status en invloed. In dit perspectief zou de afwezigheid van conflicten juist als pathologisch gezien worden. Conflicten worden zeker niet per definitie als negatieve verschijnselen gezien, omdat zij vaak ook fungeren als de motor van maatschappelijke verandering. Maatschappelijke conflicten hebben niet alleen betrekking op arbeidsverhoudingen, maatschappelijke verschillen in inkomen, rijkdom en bezit en de strijd om een groter deel van de economische bronnen van de welvaart, maar kunnen in principe over van alles gaan. Het conflict paradigma beklemtoont de machtsverschillen en de voortdurende strijd tussen mensen en groepen om hun eigenbelangen te maximaliseren en de eigen opvattingen en wensen te realiseren. Binnen het conflict-paradigma zijn twee stromingen te onderscheiden. In de eerste conflicttheorie staat de ongelijke materiële verschillen tussen de bezittende en de bezitloze klasse centraal. De ongelijkheid in de bezitsverhoudingen leidt volgens Marx tot een onontkoombaar conflict resulterend in het omverwerpen van het op economische ongelijkheid en uitbuiting gebaseerde systeem. Conflicten hebben te maken met tegengestelde belangen, zoals de ongelijke verdeling van de welvaart en de

macht in een samenleving. Zij kunnen leiden tot een verandering van de bestaande maatschappelijke orde.

In een andere stroming van het conflict-paradigma (Huntington)³⁵ staat centraal dat maatschappelijke conflicten tussen bevolkingsgroepen hun oorsprong kunnen hebben in uiteenlopende sociale en culturele verschillen. Veel conflicten in de samenleving hebben een godsdienstige, etnische, en/of politieke achtergrond of hebben te maken met belangentegenstellingen.

Vanuit het **socialconstructivisme**-paradigma kijkt men naar de handelingen van mensen in conflict- en samenwerkingssituaties en is men geïnteresseerd in de betekenis die er door verschillende actoren aan bepaalde gedragingen gehecht wordt.

Vanuit het **rationele actor**-paradigma is de aandacht vaak gericht op hoe verschillende personen of groepen die tegengestelde doelen of belangen hebben met elkaar omgaan, proberen samen te werken en samen te leven en bij conflicten gezamenlijk tot een oplossing kunnen komen. Conflicten kunnen ook een belangrijke vernieuwende functie hebben.

Politieke conflicten

Verschillen van mening en conflicten over hoe de samenleving/wereldorde er uit zou moeten zien en over hoe die op een bepaald moment ingericht is, zijn voortdurend aan de orde in de politiek. De botsing van verschillende ideeën over de wenselijke inrichting van de samenleving en over de koers die daartoe moet worden gevaren, kan leiden tot politieke conflicten. Daarbij gaat het vaak om economische kwesties of over ongelijkheid in de sfeer van geld of macht, maar het kan ook gaan over niet-materiële zaken zoals privacy, euthanasie et cetera. Politieke conflicten kunnen nationaal en internationaal vele gedaanten aannemen.

11.2 Vormen van internationale conflicten en conflictoplossingen

Internationale **conflicten** kunnen ontstaan om allerlei redenen; bijvoorbeeld etnische, religieuze, ideologische, territoriale, politieke, economische of ecologische redenen. Vaak krijgen conflicten (van de partijen in het conflict en van de buitenwereld) een stempel zoals etnisch of religieus, terwijl er (ook) andere oorzaken (zoals politieke of economische) aan ten grondslag liggen. In de laatste decennia zijn veel meer intrastatelijke dan interstatelijke gewelddadige **conflicten** uitgebroken. In veel van die intrastatelijke conflicten erkent tenminste één van de partijen de overheid niet of is er geen functionerende overheid die het geweldsmonopolie kan handhaven. Deze intrastatelijke conflicten beperken zich als gevolg van **globalisering** niet tot het nationale toneel en hebben vaak een uitermate internationaal karakter. Oppositie- en rebellenbewegingen zijn vaak afhankelijk van het buitenland voor financiële steun, wapens en veilige schuilplaatsen. Door de globalisering wordt het steeds makkelijker via een internationaal netwerk te opereren. Deze conflicten hebben door de toegenomen internationale interdependentie ook gevolgen voor de rest van de wereld, denk bijvoorbeeld aan migratiestromen of de dreiging van terrorisme. Dat leidt er soms toe dat andere staten of 'de internationale gemeenschap' in dergelijke conflicten interveniëren. Voor het zover is worden door internationale organisaties meestal eerst andere middelen ingezet: onderhandelingen, het sturen van waarnemers, economische sancties, etc.

Conflicten tussen staten hebben meestal geen gewelddadig karakter. Conflicten over

---

³⁵ Huntington 1997

bijvoorbeeld handel, grenzen of het beleid van internationale organisaties worden doorgaans opgelost door overleg en onderhandelingen. Om de eigenbelangen te behartigen wordt, naast het voeren van overleg, gebruik gemaakt van andere middelen waaronder het uitoefenen van diplomatieke druk, het bespelen van de internationale publieke opinie of soms economische sancties. In laatste instantie kan een zaak worden voorgelegd aan een internationale rechtbank, zoals het Europese Hof van Justitie of het Internationaal Gerechtshof of er ontstaat een gewapende strijd.

11.3 Maatschappelijke en politieke samenwerking

Samenwerken is "het proces waarin individuen, groepen en/of staten relaties vormen om hun handelen op elkaar af te stemmen voor een gemeenschappelijk doel". Dat kan door het handelen van mensen of collectiviteiten op elkaar af te stemmen, gebruikmakend van elkaars sterke punten of de macht van het getal (samen staan we sterker). Om het gemeenschappelijke doel te bereiken gaat men voor korte of lange termijn een relatie met elkaar aan. De samenwerking kan bestaan uit een enkele handeling of kan ook een langer durend proces zijn. Vaak creëert men een structuur voor de samenwerking op basis van formele of informele onderhandelingen. Daarbij worden dan onderlinge afspraken gemaakt of men sluit een contract.

Maar voor het slagen van een effectieve samenwerking is vooral onderling vertrouwen en wederzijdse acceptatie erg belangrijk en in veel gevallen is ook een zekere compromisbereidheid nodig. Dit geldt niet alleen voor het samenwerken van personen, maar ook op het vlak van groepen en organisaties en op het niveau van betrekkingen tussen staten. Het bestaan en afbouwen van onderling wantrouwen speelt in de nationale en internationale politiek voortdurend een rol.

Samenwerken op micro-, meso- en macroniveau betreft altijd een kwestie van geven en nemen, zoals het inleveren van een deel van de eigen autonomie, de bereidheid om met elkaar aan tafel te gaan zitten, voor overleg over afspraken.

Dat wil niet zeggen dat iedereen evenveel moet inleveren. Ook hier spelen machtsverschillen een rol: de interdependentie kan asymmetrisch zijn. Het samenwerken van mensen, groepen of organisaties is van groot belang voor de vorming en instandhouding van **sociale cohesie**. De bereidheid tot samenwerking is een belangrijk aspect van het sociale leven. Het duidt niet alleen op het (eigen)belang van het gezamenlijk bereiken van de beoogde doelstellingen, maar ook op de aanwezigheid en betekenis van goede sociale relaties en ook op gedeelde waarden en gemeenschapsdenken.

Politieke samenwerking

In de landelijke en internationale politiek werken verschillende politieke partijen vaak samen. Dit kan vrijwillig gebeuren (gedeelde waarden) of omdat ze op elkaar aangewezen zijn (gedeelde belangen) of door dwang (machtsuitoefening). Politici moeten ook samenwerken met tal van maatschappelijke groepen en organisaties. Ook hier is duidelijk sprake van interdependentie. Zij zijn op elkaar aangewezen om de samenleving goed te laten functioneren en die verder te kunnen ontwikkelen. Er bestaat een belangrijke relatie tussen het begrip conflict en het begrip samenwerking. Samenwerking is immers het middel bij uitstek om sociale en politieke conflicten op te lossen en te voorkomen.

In het harmoniemodel (dat in Nederland de afgelopen decennia dominant is geweest), ligt de nadruk op de overlegcultuur en staat het bereiken van consensus centraal bij allerlei politieke en economische problemen in vele beleidssectoren. Er is sprake van consensus als men een breed gedragen overeenstemming bereikt heeft.

In het conflictmodel werpen (actie)groepen en organisaties de eigen doelen en belangen in de strijd en trachten zij door het inzetten van verschillende strijdmiddelen, waaronder het beïnvloeden van de politiek en de bevolking via de media, anderen te overtuigen van hun gelijk. Mocht dit ook bijvoorbeeld na bemiddeling niet lukken en komen zij niet tot een compromis, dan kunnen zij in principe hun toevlucht nemen tot zwaardere middelen om de strijd op te lossen (stakingen, burgerlijke ongehoorzaamheid etc.).

11.4 Veiligheidsdilemma van nationale staten

Het veiligheidsdilemma van nationale staten is vooral geformuleerd door aanhangers van de realistische theorie. In een anarchistische wereld waarin niemand te vertrouwen is, moet iedere staat voor zijn eigen veiligheid zorgen. Dat betekent dat een staat zichzelf moet kunnen verdedigen en dat doet door zich te bewapenen. Buurstaten ervaren dat als een bedreiging en gaan zich ook bewapenen waardoor bij anderen de onveiligheidsgevoelens toenemen, zodat zij op hun beurt weer een nog grotere bewapeningsinspanning gaan leveren.

Op het eind van een bewapeningsronde is het gevoel van veiligheid niet toegenomen, integendeel, het streven naar veiligheid leidt op deze wijze tot een toename van onveiligheid en onveiligheidsgevoelens. Handelingen die voor afzonderlijke actoren rationeel zijn kunnen dus toch ongewenste uitwerkingen hebben voor alle actoren samen en voor de individuele actor op de lange termijn. Dat probleem wordt ook weergegeven in het prisoner's dilemma (afweging van individuele of korte termijn belangen en gemeenschappelijke lange termijn belangen).

Dat dilemma zou kunnen worden opgelost door overleg en onderhandelingen, maar staten kunnen daar alleen uitkomen als ze elkaar voldoende vertrouwen. Als er veel actoren betrokken zijn, wat in het internationale statensysteem bijna per definitie het geval is, speelt daarnaast het probleem van de collectieve actie, ook wel het 'free riders' probleem genoemd.

Voor iedere deelnemer is het rationeel om de inspanningen die nodig zijn voor het realiseren van collectieve goederen, zoals internationale veiligheid, te laten verrichten door anderen. Denk bijvoorbeeld aan het optreden tegen een potentiële agressor.

Subdomein C4: Machtverhoudingen binnen een specifieke context

12. De kandidaat kan in hoofdlijnen aangeven hoe machtsverhoudingen veranderen, wat daarvan de gevolgen zijn en hoe ze kunnen leiden tot vormen van conflict en samenwerking.

12.1 Het ontstaan van het statensysteem

Veel mensen zijn gewend geraakt om naar de wereld te kijken als een wereld die opgedeeld is in staten. De wereld heeft echter niet altijd een staatsindeling gekend. Staten zijn geen natuurlijk gegeven, ze zijn door mensen bedacht en gevormd. Een staat impliceert interne en externe soevereiniteit: een bepaald centraal **gezag** over een bevolking binnen landsgrenzen die door andere staten als soevereine **macht** erkend wordt en tevens het gewelds- en belastingmonopolie bezit. Vandaar dat tegelijk met het ontstaan van de eerste min of meer moderne staten ook het statensysteem tot stand kwam. Het statensysteem is de regeling van de onderlinge **verhoudingen** tussen staten. Het statensysteem is het resultaat van het proces van staatsvorming in West-Europa vanaf de late middeleeuwen³⁶. Het principe van non-interventie van buitenlanders in interne zaken van de diverse staten deed zijn intrede in de Europese

---

³⁶ Zie domein D3 16.1

politiek. Het moderne statensysteem ontstond dus halverwege de 17de eeuw in West-Europa. Van daaruit spreidde het systeem zich uit over de hele wereld zodat in de eenentwintigste eeuw vrijwel al het grondgebied opgedeeld is in staten. De wereldzeeën vallen voor het overgrote deel buiten de staatsindeling.

12.2 Veranderingen binnen de mondiale machtsverhoudingen

12.2.1 Opkomende staten

Mondiale **machtsverhoudingen** verschuiven. Opkomende economieën waaronder de BRICS-landen (Brazilië, Rusland, India, China en Zuid-Afrika) worden belangrijker en dat gaat ten koste van de machtspositie van de VS en Europa.

Deze verschuiving gaat bijvoorbeeld gepaard met een roep om een andere samenstelling van de VN-Veiligheidsraad. De huidige samenstelling weerspiegelt de politieke verhoudingen van 1945.

12.2.2 Fragiele staten

Een fragiele (of falende) staat³⁷:

- is vaak niet bij machte (grote delen van) zijn grondgebied te beheersen, noch de veiligheid van zijn burgers te garanderen, omdat hij zijn monopolie op het gebruik van geweld verloren heeft.

Zo'n staat is daardoor:

- niet langer in staat de interne rechtsorde te handhaven;
- en kan zijn bevolking geen openbare diensten meer leveren noch de voorwaarden daartoe scheppen.

Het feitelijke verlies van het geweldsmonopolie is het meest fundamentele kenmerk van de fragiele staat. De beide andere elementen zijn neveneffecten. Staten zijn zwak door een combinatie van interne en externe factoren. Het gaat vaak om postkoloniale staten, waar **politieke instituties** en grenzen door westerse landen geïntroduceerd zijn en die dus van bovenaf zijn opgelegd. Veelal is er geen scheiding van machten. Er is geen onafhankelijke rechter, machthebbers misbruiken hun macht en burgers kunnen zich daar niet tegen verweren. Veel zwakke staten werden tijdens de Koude Oorlog overeind gehouden door haast onvoorwaardelijke sponsoring door of Oost of West. Zonder deze sponsoring na het einde van de Koude Oorlog konden deze staten het geweldsmonopolie niet handhaven. Toenemende contacten over de grenzen maken staten gevoeliger voor de effecten van negatieve ontwikkelingen in buurstaten, zoals instabiliteit, gewapende conflicten, natuurrampen en economische tegenslag. De hieruit resulterende onveiligheid, handelsbelemmeringen, vluchtelingenstromen, beschikbaarheid van kleine wapens en verplaatsingen van strijders leggen een druk op het functioneren van staten, die als gevolg daarvan kunnen gaan falen. Buitenlandse actoren kunnen belang hebben bij het laten voortbestaan van een situatie waarin een staat faalt³⁸.

Als gevolg van **globalisering** moeten staten zich, om economisch te kunnen groeien, aansluiten bij de wereldhandel en het kapitaalverkeer. De handel is vaak eenzijdig en brengt zwakke staten weinig voordeel. Juist een zwakke staat, die weinig capaciteit heeft om de invloed van buiten te verzachten, wordt hierdoor verder ondergraven. Als gevolg van **globalisering** kunnen fragiele staten een bedreiging vormen voor de veiligheid buiten de eigen regio. Bijvoorbeeld als toevluchtsoord voor criminele

---

³⁷ Adviesraad Internationale Vraagstukken (2005), p. 92

³⁸ Adviesraad Internationale Vraagstukken (2005), p. 25-29

organisaties, uitvalsbasis voor terroristische netwerken of als bron van internationale vluchtelingenstromen.

De term fragiele staten begon zijn opmars in de jaren '90, kort na de val van de Berlijnse Muur³⁹ en is niet onomstreden. Vanuit het sociaalconstructivistisme-paradigma wordt het gebruik van deze term gezien als een vorm van machtsuitoefening. Door de term fragiele of falende staat te gebruiken wordt (militaire) interventie in een ander land immers legitiem, nu het non-interventiebeginsel zijn onaantastbaarheid heeft verloren (zie 12.5).

12.2.3 Nieuwe spelers

Wereldpolitiek wordt in deze tijd van **globalisering** niet meer alleen door staten bepaald. Er zijn andere spelers bij gekomen die belangrijke invloed uitoefenen, zoals multinationale bedrijven, internationale niet-gouvernementele organisaties en intergouvernementele organisaties⁴⁰.

De **macht** van verschillende niet-statelijke organisaties is groter dan die van sommige staten⁴¹. Zo beschikt een aantal multinationale industriële ondernemingen over veel grotere inkomsten dan het bruto nationaal product van veel landen. Regeringen kunnen met wetgeving vrijwel geen greep krijgen op multinationale bedrijven omdat de laatsten hun productie verplaatsen naar die landen waar de wettelijke eisen die gesteld worden aan veiligheid, gezondheid, milieu en dergelijke het minst nadelig zijn voor het realiseren van de bedrijfsdoelen.

Multinationale bedrijven slagen er vaak in hun belangen te realiseren zonder dat ze hun **macht** zichtbaar hoeven uit te spelen. Landen hebben namelijk belang bij de aanwezigheid van grote bedrijven vanwege de werkgelegenheid, de bijdrage aan een goed draaiende economie en de daarmee samenhangende belastinginkomsten. Landen zullen daarom hun best doen om bedrijven binnen hun grenzen te houden of te krijgen. Vanwege de concurrentie met andere landen, die ook graag diezelfde bedrijven binnen hun grenzen halen, richten landen door middel van wetgeving het vestigingsklimaat zodanig in het dat het voor bedrijven aantrekkelijk is. De concurrentie tussen verschillende landen werkt zo in het voordeel van die bedrijven.

12.3 Culturele gevolgen van het proces van globalisering en internationalisering

Het einde van de Koude Oorlog hield in dat de vijandige tegenstelling tussen de communistische Sovjet-Unie en bondgenoten en de kapitalistische Verenigde Staten en bondgenoten, verdween. In combinatie met de revolutionaire ontwikkelingen in de communicatietechnologie leek de wereld vervolgens in hoog tempo af te stevenen op een wereldwijde hegemonie van de westerse **cultuur**. De liberale markteconomie breidde zich uit en veel landen ontwikkelden zich in de richting van een politieke democratie. Door deze **globaliserings**processen penetreerden westerse producten, en daarmee westerse ambities en denkbeelden, verder in andere culturen. Veel niet-westerlingen namen elementen van de westerse cultuur over maar met deze ontwikkeling groeide ook verzet tegen dit waarden- en normenstelsel waarin geld, consumeren en individueel vermaak hoger gewaardeerd werden dan bijvoorbeeld plicht, gemeenschapszin en vroomheid. Westerlingen werden in de niet-westerse wereld in toenemende mate gestereotypeerd als onverantwoord individualistisch, arrogant en seksueel verdorven en het kapitalisme werd gezien als een immoreel

---

³⁹ Kets (2008), p. 1

⁴⁰ Baylis, Smith & Owens (2008), p. 332

⁴¹ Baylis, Smith & Owens (2008), p. 333, die verwijst naar World investment report 2006 en World development indicators 2006

uitbuitingssysteem. Waar tijdens de Koude Oorlog twee economische en politiek-ideologische systemen tegenover elkaar stonden, lijkt er nu sprake van een heel andere ideologische tegenstelling, tussen traditie en moderniteit⁴².

Een andere culturele tegenstelling rond thema's als integratie/immigratie en de Europese eenwording betreft de tegenstelling tussen winnaars en verliezers van de mondialisering. Een tegenstelling die in sterke mate samenvalt met de tegenstelling tussen hoog- en laagopgeleiden⁴³.

Bij deze en andere culturele tegenstellingen beroepen beide 'kampen' zich soms op universele waarden die voor alle wereldburgers zouden gelden. Volgens tegenstanders van dit cultureel universalisme moeten andere culturen worden bekeken zonder ze te beoordelen naar de normen van de eigen cultuur, maar als een uniek fenomeen. Volgens dit cultuurrelativisme moeten we gedrag proberen te begrijpen binnen (de ontwikkeling van) een andere cultuur en zeker niet veroordelen: waarden en normen van de eigen cultuur zijn 'relatief' en mogen geen standaard zijn voor een waardering van andere (sub) culturen. Met een beroep op universele waarden pleiten burgers en overheden van westerse landen bijvoorbeeld voor de vrijheid van godsdienst en de gelijkwaardigheid van man en vrouw. Zij vinden dat er opgetreden moet worden tegen - vanuit hun referentiekader gepercipieerde - misstanden of dat minimaal de discussie aangegaan moet worden met mensen of staten die deze universele waarden met voeten treden. In de niet-westerse wereld wordt dit beroep op universele waarden en mensenrechten vaak gezien als een manier om westerse waarden op te leggen aan de rest van de wereld en als voorwendsel van westerse staten om de soevereiniteit van andere landen te schenden met het oog op hun eigenbelangen.

Maar ook vertegenwoordigers van traditionele culturen doen vaak een beroep op universele waarden. Zij kennen universele betekenis toe aan traditionele (religieuze) waarden. Gekoppeld aan een letterlijke en strikte uitleg van religieuze voorschriften kan dit de vorm van fundamentalisme aannemen.

In extreme gevallen heeft dit geleid tot gewelddadig verzet of terrorisme dat zich richt tegen de verderfelijke geachte gevolgen van **modernisering**.

12.4 Nieuwe problemen, nieuwe structuren?

Het proces van **globalisering** zet door in steeds meer gebieden die steeds hechter met elkaar verbonden worden in wat inmiddels de 'Global Village' genoemd wordt. Een groeiende wereldbevolking produceert meer, consumeert meer, vervuult meer, heeft meer energiebronnen en grondstoffen nodig en belast daarmee in steeds hogere mate het natuurlijke milieu. Opkomende economieën zoals de BRICS-landen gaan meepraten vanuit hun andere culturele achtergrond. Afrika liberaliseert en integreert in de wereldeconomie en dit proces gaat gepaard met een groeiende middenklasse in sommige landen, maar ook met armoede en **ongelijkheid**, zwakke staten, interne conflicten en wanbeheer van natuurlijke rijkdommen. In de geglobaliseerde wereld is dit geen beperkt lokaal probleem, er bestaat een nauwe verwevenheid tussen ontwikkelingssamenwerking en veiligheid. De scheiding tussen interne en externe veiligheid is vervaagd vanwege problemen zoals grondstoffenschaarste, terrorisme, georganiseerde misdaad, illegale immigratie en drugshandel.

Grote en zeer diverse belangen staan op het spel waarvan ernstige **conflicten** het gevolg kunnen zijn. De VN heeft moeite om consensus te bereiken over een te varen koers met betrekking tot collectieve veiligheid, haar autoriteit en geloofwaardigheid staan onder druk⁴⁴.

---

⁴² Adviesraad Internationale Vraagstukken (2005), p. 10

⁴³ Kriesi e.a.(2006)

⁴⁴ Adviesraad Internationale Vraagstukken (2005), p. 42

Samenwerking komt tot stand tussen regeringen en bedrijven, tussen bedrijven en non-gouvernementele organisaties (ngo's) en allerlei andere denkbare combinaties van actoren. Ook zoeken grote mogendheden elkaar op in informele verbanden zoals de G8 of de G20.

12.5 De betekenis en relatieve rol van het internationale recht

Het internationaal recht is gebaseerd op soevereiniteit van staten. Uitgangspunt van het internationaal recht is dat staten zelf moeten instemmen met de regels die hen binden. Het handhaven van die regels is in het internationaal recht minder gemakkelijk dan binnen een staat, maar dat wil niet zeggen dat de internationale regels geen betekenis hebben. Het besluit om lid te worden van het Internationaal Strafhof of om de rechtsmacht van het Internationaal Gerechtshof te aanvaarden wordt door staten niet zomaar genomen en heeft ook effecten voor die staten. Door de toename van het aantal internationale afspraken op een steeds groter aantal terreinen wordt het statensysteem meer gereguleerd.

Het internationaal recht leidt dan ook tot beperkingen van de soevereiniteit van staten:

- Met de opkomst van de rechten van de mens en de ontwikkeling van het internationaal strafrecht heeft ook het individu een rol gekregen in het internationaal recht. Een individu kan zich beroepen op internationaal recht (bijvoorbeeld het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens) en kan worden aangeklaagd op basis van het internationaal strafrecht.
- Internationale organisaties nemen steeds meer wetgevende en regulerende taken van staten over of krijgen zelfstandig nieuwe taken op dat terrein. Afgezien van de Europese Unie, is de Verenigde Naties het meest voor de hand liggende voorbeeld. De VN is nog steeds zeer terughoudend in het zich bemoeien met zaken die zich binnen de staten afspelen, maar het non-interventiebeginsel heeft zijn onaantastbaarheid verloren. De VN-Veiligheidsraad staat soms gebruik van geweld tegen een land toe om humanitaire redenen. Daarnaast kan de Veiligheidsraad problemen als een burgeroorlog of een vluchtelingenstroom tegenwoordig beschouwen als een bedreiging van de internationale vrede en veiligheid wat ingrijpen in een land mogelijk maakt.
- Rechtsgeschillen tussen staten worden o.a. door het Internationaal Gerechtshof of het Europese Hof van Justitie beslecht.

12.6 De economische (onder)ontwikkeling van staten verklaard met behulp van theorieën

Er zijn vele theorieën over de ongelijke verdeling van rijkdom en armoede in de wereld. Twee groepen theorieën geven een verklaring voor de verschillen in ontwikkeling tussen rijke landen enerzijds en ontwikkelingslanden anderzijds: de evolutionistische theorieën en de afhankelijkheidstheorieën.

Sommige van de evolutionistische theorieën komen voort uit het **functionalisme**-paradigma, andere niet.

Volgens evolutionistische theorieën ontwikkelen staten zich volgens een patroon van geleidelijkheid. Arme staten moeten nog een ontwikkelingsweg gaan die door de rijke staten al is afgelegd, zij moeten nog moderniseren. Onderontwikkeling is "een fase achterlopen" in vergelijking met de ontwikkelde staten. Tradities maken economische groei lastiger omdat marktwerking en handel geen kans krijgen binnen traditionele economische en sociale verhoudingen.

Door deze en andere interne factoren (o.a. bestuur, opleiding, infrastructuur) te moderniseren kan de economie volwassen worden en wordt massaconsumptie mogelijk. Evolutionistische theorieën sluiten vaak aan bij de liberale theorieën over het

gedrag van staten.

Vanuit het **conflict-paradigma** verklaren afhankelijkheidstheorieën onderontwikkeling uit scheve **machtsverhoudingen**. Rijkdom is mogelijk door de armoede van anderen. Sommige theorieën beschrijven afhankelijkheden tussen staten en wijzen daarbij bijvoorbeeld op de naweën van koloniale verhoudingen of de voordelen die geïndustrialiseerde staten hebben bij bijvoorbeeld een lucratieve ruilvoet en protectionistische maatregelen ter bescherming van hun binnenlandse markt. Andere afhankelijkheidstheorieën hechten minder waarde aan staten als actoren en beschrijven onderontwikkeling als verschijnsel van een wereldomvattend sociaal systeem waarin politiek en economisch handelen met elkaar verweven zijn ten gunste van een bovenstatelijk proces van kapitaalaccumulatie. Afhankelijkheidstheorieën borduren vaak voort op marxistische theorieën over het gedrag van staten.

De welvaart en **macht** zijn ongelijk verdeeld tussen rijke landen en ontwikkelingslanden, maar ook binnen de ontwikkelingslanden bestaat grote **ongelijkheid**. De rijkdom is vaak geconcentreerd in handen van een kleine geprivilegieerde economische en politieke elite. Ook zijn er grote verschillen in inkomen tussen regio's of tussen etnische groepen in een ontwikkelingsland. Daarnaast zijn de verschillen tussen mannen en vrouwen groot, bijvoorbeeld op het gebied van inkomen, onderwijs en gezondheid. De grote inkomensverschillen tussen de economische elite en de grote groep armen worden door afhankelijkheidstheorieën gezien als een effect van de kapitalistische verhoudingen: de elite in het ontwikkelingsland heeft zijn positie te danken aan de ongelijke ruil met de rijke westerse landen, en heeft er dus baat bij die afhankelijkheidsverhouding in stand te houden.

De evolutionistische theorieën zien de grote verschillen tussen arm en rijk binnen ontwikkelingslanden als een kenmerk van een fase in de ontwikkeling. Deze verschillen zullen verdwijnen als de traditionele economie getransformeerd is in een moderne markteconomie. Als de economische ontwikkeling van een land ver genoeg gevorderd is, zal dit tot een minder ongelijke inkomensverdeling leiden⁴⁵.

Subdomein C5: Overheidsbeleid ten aanzien van het buitenland

13. De kandidaat kan weergeven wat de positie van Nederland is in het internationale krachtenveld en hoe de Nederlandse overheid hierop invloed tracht uit te oefenen.

13.1 Vormen van internationale samenwerking

Grensoverschrijdende **samenwerking** vind je onder meer tussen individuele burgers, wetenschappelijke instituten, bedrijven, gemeenten, provincies en staten. Samenwerking komt tot stand omdat het wederzijds voordeel oplevert of omdat problemen adequater aangepakt kunnen worden. Staten zijn via al deze **bindingen** sterk met elkaar verbonden.

Staten werken op verschillende manieren samen: bilateraal, multilateraal, intergouvernamenteel en supranationaal. Samenwerking tussen staten wordt echter belemmerd door gebrek aan wederzijds vertrouwen en het dilemma van collectieve actie⁴⁶.

Enkele belangrijke internationale organisaties zijn de VN, het IMF, de Wereldbank, de Wereldhandelsorganisatie en de EU. De VN is een intergouvernamentele multilaterale

⁴⁵ Kegley & Wittkopf (1997), p. 120-121

⁴⁶ Van der Eijk (2001), p. 58

organisatie waarin bijna alle landen van de wereld samenwerken op het gebied van het internationale recht, mondiale veiligheid, het bevorderen van mensenrechten, de ontwikkeling van de wereldeconomie en het onderzoek naar maatschappelijke en culturele ontwikkelingen. De macht van de VN is niet groot, omdat lidstaten niet verplicht zijn te doen wat de VN zegt, de resoluties van de Algemene Vergadering van de VN zijn bijvoorbeeld niet bindend. Toch zijn er wel kanttekeningen te maken bij die constatering. Via de VN worden ideeën verspreid en via de organisaties van de VN wordt veel geld besteed, op die manier kan de VN invloed uitoefenen op mondiale ontwikkelingen. De meeste **macht** kan de VN uitoefenen door besluiten van de Veiligheidsraad. De Veiligheidsraad heeft het recht om de externe soevereiniteit van staten aan te tasten, kan bindende sancties opleggen en zelfs besluiten tot het inzetten van militaire gewelddmiddelen door (samenwerkende) lidstaten. In principe is de Veiligheidsraad dus een zeer machtig orgaan, maar de grote belangentegenstellingen van haar leden en het vetorecht van de permanente leden van de Veiligheidsraad maken dat besluitvorming vaak moeilijk of helemaal niet tot stand komt. De Wereldbank en het IMF oefenen **macht** uit door het al dan niet beschikbaar stellen van financiële middelen aan landen die dat nodig hebben en door daar eisen aan te verbinden.

In de Wereldhandelsorganisatie maken staten afspraken over regels die gelden bij internationale handel. Zij ziet ook toe op de naleving daarvan. Haar regels gelden voor het overgrote deel van de wereldhandel.

De taken van de Wereldhandelsorganisatie zijn bevordering van internationale handel, beslechting van handelconflicten en opheffing van handelsbarrières.

De EU is een organisatie waarin veel Europese staten samenwerken, voornamelijk op economisch terrein, maar ook op andere beleidsterreinen. De besluitvormingsprocedures binnen de EU hebben, afhankelijk van het onderwerp, in de meeste gevallen een supranationaal karakter⁴⁷.

Internationale samenwerking vindt ook plaats in andere regio's van de wereld zoals in de Shanghai-samenwerkingsorganisatie (China, Rusland en een aantal andere voormalige Sovjet republieken), de Unie van Zuid-Amerikaanse Naties en de Economische Gemeenschap van West-Afrikaanse Staten.

13.2 De positie van Nederland in het internationale krachtenveld

Internationale **samenwerking** komt tot stand tussen overheden op verschillende bestuurlijke niveaus, bedrijven en ngo's. Nederland is, mede vanwege zijn grote handelsbelangen, van oudsher sterk op het buitenland georiënteerd. Internationale samenwerking dient echter verschillende doelen en dat is zichtbaar in het grote aantal verdragen en organisaties waar Nederland aan deelneemt.

---

⁴⁷ http://www.europa-nu.nl/id/vga3bbya9max9/qewone_wetgevingsprocedure_cod#p3

13.2.1 NAVO

Een belangrijke drijfveer voor het regelen van relaties in internationale verdragen en organisaties is de wil om oorlog te voorkomen en de nationale veiligheid te verzekeren. Om die reden is Nederland lid van de NAVO. De NAVO is een intergouvernementele organisatie: de besluitvorming binnen de NAVO geschiedt op basis van unanimiteit. De belangrijkste afspraak van de NAVO is dat de bondgenoten zullen ingrijpen als één van de deelnemende landen bedreigd wordt. Tot 1989 werd daarbij vrijwel alleen gedacht aan bedreiging door de landen van het Warschaupact. Na de beëindiging van de Koude Oorlog zijn nieuwe leden waaronder voormalige Warschaupactlanden, toegetreden tot de NAVO. Aan de oude taak van de collectieve verdediging van het bondgenootschappelijk grondgebied zijn daarna nieuwe taken toegevoegd. De NAVO beperkt zich niet meer tot de eigen regio maar zet zich ook buiten de verdragsgrenzen in. Ze wil stabiliteit en veiligheid bevorderen en verklaart zich bereid om bij te dragen aan conflictpreventie en crisisbeheersing als belangen van de NAVO-leden in het geding zijn.

Daarbij kunnen afstemmingsproblemen ontstaan met de VN-Veiligheidsraad en de EU. De EU heeft geen eigen leger, maar heeft wel een belangrijke rol als politieke actor op het wereldtoneel.

Militaire bevoegdheden zijn binnen de EU een nationale zaak. De lidstaten kunnen civiele en militaire middelen ter beschikking stellen aan de EU voor gemeenschappelijke veiligheids- en defensie-operaties.

Een groot aantal lidstaten van de EU is tevens lid van de NAVO en heeft er belang bij dat hun militaire middelen door NAVO en EU consistent ingezet worden. Doordat niet alle EU-landen lid zijn van de NAVO is afstemming tussen beide organisaties niet altijd even eenvoudig. Dat komt overigens ook doordat sommige Europese landen zeer veel belang hechten aan de trans-Atlantische relatie, terwijl andere landen meer continentaal gericht zijn en voor Europa een onafhankelijke rol, los van de Verenigde Staten, opeisen.

13.2.2 De Europese Unie

De Europese samenwerking is tot stand gekomen met het doel oorlog te voorkomen en economische voorspoed te brengen. De EU heeft inderdaad bijgedragen aan de economische welvaart en de sterke positie van Europa in de wereldeconomie. Het ontwikkelen van samenwerking blijkt een moeizaam proces omdat samenwerking vaak ten koste gaat van de eigen nationale soevereiniteit. Europese integratie gaat gepaard met **machtsoverdracht** van nationale overheden aan Europese organen waardoor ook de Nederlandse overheid steeds minder zaken in volledige zelfstandigheid kan regelen en beslissen.

De belangrijkste EU-instellingen

De belangrijkste Europese instellingen zijn de Europese Raad, de Raad van de Europese Unie, het Europees Parlement en de Europese Commissie. De Europese Raad bestaat uit de voorzitter, de voorzitter van de Europese Commissie en van iedere lidstaat de regeringsleider of (in enkele gevallen) het staatshoofd. Deze Raad bepaalt de algemene politieke beleidslijnen en prioriteiten van de Europese Unie. Besluiten worden meestal bij consensus genomen.

De Raad van de Europese Unie bestaat uit ministers van de Europese lidstaten. Welke ministers dat zijn hangt af van het onderwerp dat op de agenda staat.

De meeste besluiten worden bij een gekwalificeerde meerderheid van stemmen genomen, hoewel voor bepaalde kwesties zoals belastingen en buitenlands- en veiligheidsbeleid unanimiteit is vereist.

De leden van het Europees Parlement worden om de vijf jaar rechtstreeks gekozen door de inwoners van de lidstaten. De inwoners van een lidstaat stemmen op kandidaten uit hun eigen land. Elk land heeft, afhankelijk van het aantal inwoners, een bepaald aantal zetels. Het Europees Parlement heeft drie hoofdtaken⁴⁸.

1. Europese wetgeving vaststellen – op veel beleidsterreinen gezamenlijk met de Raad.
2. Democratische controle uitoefenen op de andere Europese instellingen en in het bijzonder op de Commissie. Het keurt de benoeming van de leden van de Commissie goed of wijst deze af en is bevoegd om de Commissie tot aftreden te dwingen.
3. De begrotingsautoriteit. Het Parlement deelt met de Raad de begrotingsbevoegdheid. Het Parlement kan de begroting in haar totaliteit goedkeuren of verwerpen.

In de Europese Commissie zit één commissaris uit elke lidstaat. De Europese Commissie vormt het dagelijks bestuur van de EU. Zij is onafhankelijk van de nationale regeringen en doet voorstellen voor nieuwe Europese wetgeving die ze indient bij het Europees Parlement en de Raad. Na goedkeuring door deze twee instellingen is de Europese Commissie verantwoordelijk voor de uitvoering van de wetgeving. Het Europese Hof van Justitie is de rechtsprekende instantie van de Europese Unie en ziet in samenwerking met de rechterlijke instanties van de lidstaten toe op de uniforme toepassing en uitleg van het recht van de Unie.

13.3 Overheidsbeleid ten aanzien van het buitenland

Nederland heeft zich in zijn grondwet verplicht om de ontwikkeling van de internationale rechtsorde te bevorderen. Dat komt deels voort uit idealistische motieven, maar Nederland heeft er ook belang bij omdat de **machtspositie** van Nederland niet groot is en omdat Nederland veel handel drijft met het buitenland. Nederland is een grote investeerder in het buitenland en omgekeerd investeren ook veel buitenlanders in Nederland. Ongeveer 30% van het Nederlands BNP wordt verdiend met die export, een groot deel daarvan bestaat uit doorverkoop van in het buitenland gekochte goederen. De Nederlandse economie is dus in hoge mate ingesteld op relaties met het buitenland en daarom heeft Nederland een groot belang bij duidelijkheid, zekerheid en betrouwbaarheid in de internationale betrekkingen. Om niet overgeleverd te zijn aan de willekeur van grootmachten heeft Nederland behoefte aan regels in het internationale verkeer die voor iedereen gelden. Die regels kunnen voordelig of nadelig uitpakken. De oriëntatie van het buitenlandbeleid was decennialang Atlantisch, Europees en multilateraal. De laatste jaren kan die oriëntatie niet altijd rekenen op een brede steun in de samenleving en in de Tweede Kamer. Er is bijvoorbeeld kritiek op risicovolle operaties buiten het NAVO-gebied, en verdergaande Europese integratie wordt niet altijd in het voordeel van Nederland gezien.

Investeren in buitenlandbeleid

Nederland investeert relatief veel in haar buitenlandbeleid⁴⁹ en draagt bij aan internationale organisaties. Nederland is een van de weinige landen die een vast percentage van het BNP besteedt aan ontwikkelingssamenwerking en draagt bij aan internationale militaire interventies. De nadruk ligt bij militaire interventies op crisisbeheersing, vredesmissies en wederopbouw maar Nederland deed de laatste jaren ook mee bij de inzet in het hoge geweldsspectrum.

---

⁴⁸ http://europa.eu/institutions/inst/parliament/index_nl.htm

⁴⁹ Rood (2010), p. 8-9

Op deze wijze was Nederland tot nu toe als klein land toch aanwezig op het wereldtoneel en kon zij regelmatig meepraten. Nederland benadrukt in haar buitenlandbeleid regelmatig het belang van de mensenrechten en democratische waarden zoals politieke en economische zelfbeschikking. Het bevorderen van ideële waarden is in lijn met de verplichting die Nederland zichzelf in zijn grondwet heeft opgelegd. Het Nederlandse buitenlandbeleid wordt vaak gekenschetst als dat van koopmannen en dominees. De dominee wordt gehoord dankzij de goed draaiende Nederlandse economie, het werk van koopmannen. Omgekeerd heeft de koopman baat bij de boodschap van de dominee: rechtvaardige internationale verhoudingen geven rust en dat is ook goed voor de handel.

Domein D: Binding (binnen een specifieke context)

Inleiding

Binding is het hoofdconcept dat met een aantal kernconcepten centraal staat in Domein D en toegepast wordt binnen de context Natievorming en de rol van de staat. Het hoofdconcept Binding biedt leerlingen het gereedschap om zicht te krijgen op de verschillende wijzen waarop mensen zich aan elkaar binden: de relatie tussen mensen in gezins- of familieverband, de banden tussen mensen die een groep willen zijn vanuit een bepaald gezamenlijk doel of belang, en de bindingen in een samenleving en maatschappij op het niveau van de staat en de overheid. Overal waar mensen zijn, zijn sociale bindingen aanwezig. Ze bepalen het menselijk bestaan en ze komen het meest duidelijk tot uiting in het geheel van interacties, netwerken en regels dat onder het begrip samenleving valt⁵⁰.

Enkele belangrijke vragen die hierover gesteld kunnen worden, zijn:

Hoe zijn mensen in een samenleving met elkaar verbonden?

Wat zorgt voor orde en samenhang in een samenleving?

Wat zijn mogelijke gevolgen voor de sociale cohesie als een samenleving verandert?

Hoofd- en kernconcepten die aan bod komen in domein D zijn:

Hoofdconcept	kernconcepten
binding	sociale cohesie groepsvorming cultuur sociale institutie politieke institutie representatie/representativiteit
vorming	identiteit ideologie
verhouding	sociale ongelijkheid macht/gezag conflict
verandering	individualisering democratisering staatsvorming globalisering

Subdomein D1: Sociale cohesie: mate van binding

14. De kandidaat kan onderscheiden welke indicatoren van sociale cohesie, wetenschappers vanuit verschillende paradigma's onderzoeken.

⁵⁰ Schnabel (2009), p. 25-26

14.1 Typen bindingen tussen mensen

De sociale **bindingen** tussen mensen zijn van groot belang omdat mensen fundamenteel van elkaar afhankelijk zijn. In een omgeving waar men elkaar kent en waar onderling vertrouwen is, zal men zich over het algemeen meer op elkaar betrokken voelen. Bindingen tussen mensen zijn er in allerlei vormen, op verschillende niveaus en onderscheiden zich in mate van intensiteit.

Er zijn ideaaltypisch vier manieren (typen bindingen) te onderscheiden waarop mensen van elkaar afhankelijk zijn⁵¹:

- economische bindingen (afhankelijkheden die te maken hebben met de productie en distributie van schaarse goederen);
- politieke bindingen (afhankelijkheden die te maken hebben met de politieke macht die mensen hebben en met het feit dat er collectief zaken geregeld moeten zijn o.a. verdeling van collectieve goederen);
- cognitieve bindingen (afhankelijkheden die te maken hebben met het feit dat mensen van en aan elkaar leren);
- affectieve bindingen (afhankelijkheden die te maken hebben met positieve en negatieve gevoelens van mensen voor elkaar).

14.2 Bindingen gezien vanuit paradigma's

Wetenschappers binnen het **functionalisme**-paradigma benadrukken het belang van de onderlinge verbondenheid en betrokkenheid als functies die bijdragen aan het voortbestaan van de samenleving. Zij richten zich op vragen als: Wat bindt mensen onderling? Wat zijn indicatoren van sociale cohesie? Hoe ontstaat sociale cohesie en hoe kan die zwakker of sterker worden? Wat kunnen politiek en beleid daaraan doen? Vanaf het werk van socioloog Durkheim is het **sociale cohesie**-probleem voortdurend een onderdeel geweest van het vraagstuk van de sociale orde, ook al werd het niet met de term sociale cohesie aangeduid.

Wetenschappers binnen het **conflict**-paradigma stellen juist de afwezigheid van sociale cohesie centraal. Voorbeelden van latente en manifeste conflicten geven inzicht in (afwezige) vormen van sociale en politieke cohesie. Wetenschappers verrichten onderzoek naar o.a. conflicten bij de integratie van minderheden. Bepaalde culturele aspecten van minderheden kunnen op gespannen voet staan met de waarden, normen, algemeen gedeelde opvattingen en belangen van de meerderheid in de samenleving. Sociale cohesie veronderstelt groepsvorming. Een belangrijk aspect van groepsvorming is dat men bepaalt wie wel en wie niet tot de groep behoort. Dit duidt mogelijk op sociale uitsluiting en kan leiden tot conflicten.

Wetenschappers binnen het **sociaalconstructivisme**-paradigma stellen het handelen van personen ten opzichte van elkaar centraal. Zij richten zich op vragen als: hoe wordt de onderlinge samenhang en betrokkenheid in de samenleving waargenomen, ervaren en gewaardeerd? Voor een goed inzicht in de sociale en politieke cohesie in een samenleving is het niet alleen nodig om te kijken naar 'harde' objectieve indicatoren van sociale cohesie, maar ook naar de subjectieve opvattingen en gevoelens van de betrokken actoren. Binnen dit paradigma ligt de nadruk op de persoonlijkheid of de **identiteit** van de actor en op diens identificaties.

Belangrijk in dit verband is de theorievorming en het onderzoek naar de meervoudige identiteit (multiple identity), die verwijzen naar een dynamische, meervoudige en

---

⁵¹ Wilterdink en van Heerikhuizen (2012), p. 27-28

wisselende identificatie met verschillende groepen of personen.

Binnen het **rationele actor**-paradigma is aandacht voor het gedrag en de houding van actoren die bindingen met elkaar aangaan en continueren voor zover zij er elk voordelen aan ontleen. Bindingen zijn in deze opvattingen ruilrelaties, waarin beloningen worden uitgewisseld.

14.3 Groepsvorming

Er is sprake van groepsvorming als er "bindingen tussen meer dan twee mensen tot stand komen, doordat ze elkaar beïnvloeden en gemeenschappelijke waarden en normen ontwikkelen⁵². Gedeelde ervaringen, gemeenschappelijke waarden, interesses, verwachtingen en loyaliteit spelen een belangrijke rol in het wij-gevoel van een groep. Er worden vijf fasen onderscheiden in de ontwikkeling van nieuwe groepen, die overigens niet altijd in deze volgorde verloopt⁵³.

- oriëntatiefase: onzekerheid over de manier van het met elkaar omgaan overheerst;
- conflictfase: verschillen in opvattingen (vaak over hoe taakgericht of sociaal-emotioneel gericht men met elkaar wil omgaan) worden duidelijk en dat leidt tot conflicten. De manier waarop met tegenstellingen moet worden omgegaan is nog onduidelijk;
- integratiefase: een zeker evenwicht komt tot stand tussen opvattingen over samenwerking. Gedeelde normen worden duidelijker en dat maakt het mogelijk om naar elkaar te luisteren en elkaar meer te steunen;
- uitvoeringsfase: samenwerking in de groep verloopt ongestoord en voor zover er problemen zijn liggen die niet op het vlak van de onderlinge samenwerking;
- ordefase: de groepsleden proberen de manier van samenwerken aan verdere regels te binden en zo te komen tot **institutionalisering** van de groepssamenwerking.

Groepsvorming impliceert dat men onderscheid maakt tussen wie er wel en wie er niet tot de groep behoort (in- en uitsluiting). Als er in een groep een hoge mate van groepscohesie is, dan zullen individuele leden geneigd zijn zich aan te passen aan de formele en informele regels en gewoontes van de groep.

Er is onderscheid tussen:

- formele groepen (vast omschreven doelen, vastgelegde regels en procedures, bepaalde rollenstructuur en een hiërarchie);
- informele groepen (stilzwijgende binding zonder vastgelegde doelen en normen, rollenstructuur en hiërarchie).

En tussen:

- primaire groepen (groep met persoonlijke en emotionele band, die elkaar steun biedt en loyaal is aan elkaar), van belang bij socialisatie op micro- en mesoniveau;
- secundaire groepen (doelgericht, onpersoonlijk en functioneel georiënteerd), van belang voor de socialisatie op macro niveau en sociale controle.⁵⁴

Bezien vanuit de positie van de actor is er onderscheid tussen:

- ingroup (groep die een persoon een sociale binding en identiteit geeft)
- outgroup (groep waar een persoon afwijzend tegenover staat of competitieve gevoelens mee heeft).

---

⁵² De Jager, Mok & Sipkema (2009) p. 198; Laermans (2012), p. 379

⁵³ Meertens & Van Grumbkow (1992), p. 268.

⁵⁴ Berger en Berger (1975), p. 46

Onderzoek toont aan dat het sociale en politieke leven voor een groot deel te maken heeft met de wisselwerking tussen een ingroup en een outgroup. Leden van de ingroup hebben vaak een – niet per definitie terecht of eerlijk- positiever beeld van zichzelf en een negatiever beeld van de outgroup.

Bij sociaalwetenschappelijk onderzoek spreken onderzoekers van sociale categorieën. Sociale categorie is een aanduiding voor mensen met dezelfde achtergrondvariabelen (senioren, fietsers) of culturele variabelen (geloofsgezindten, politieke opinies), maar die interactie noch gedeelde waarden en normen kennen⁵⁵.

Uit een lange traditie van empirisch onderzoek komt naar voren dat groepen proberen de deviantie van afzonderlijke leden te verminderen en het uittreden van leden proberen te voorkomen o.a. door sociale controle.

Er kunnen zich situaties voordoen waarin mensen niet langer bij een groep horen doordat ze:

1. Er niet meer bij willen horen (dropping out en opting out);
2. Er niet meer bij mogen horen (uitsluiting en discriminatie);
3. Er niet meer bij kunnen horen (armoede, werkloosheid)⁵⁶.

14.4 Sociale cohesie als bindmiddel voor de samenleving

Sociale cohesie is "het aantal en de kwaliteit van de bindingen die mensen in een ruimer sociaal kader met elkaar hebben, het gevoel een groep te zijn, lid te zijn van een gemeenschap, de mate van verantwoordelijkheid voor elkaars welzijn, en de mate waarin anderen daar ook een beroep op kunnen doen".

Verschiedende factoren kunnen de sociale cohesie bevorderen en kunnen dan ook als strategie ingezet worden om de bindingen van de burgers te vergroten:

1. Wederzijdse afhankelijkheid (of eigenbelang)
2. Dwang (of macht)
3. Gedeelde waarden en normen (saamhorigheidsbesef)⁵⁷.

Op mesoniveau kan bijvoorbeeld 'het aantal groepen waar mensen zich bij betrokken voelen' als indicator voor sociale cohesie beschouwd worden; op macroniveau 'het aantal gewelddadige conflicten in een samenleving'.

Sterke cohesie binnen bepaalde groepen kan leiden tot conflicten tussen groepen, waardoor cohesie in groter verband verzwakt. Omgekeerd kan een zwakke sociale cohesie binnen groepen leiden tot een sterkere sociale cohesie tussen groepen, wat de sociale cohesie van het grotere verband versterkt.

Onderzoek naar de vraag wat een samenleving bijeen houdt, levert een tweeledig antwoord op. Dat kan ten eerste door **socialisatie** en **acculturatie**. Als mensen waarden en normen niet geïnternaliseerd hebben, dan heeft de maatschappij ook nog de beschikking over het mechanisme van sociale controle (mensen onderling en in groepsverband via sancties aansporen om zich aan de waarden en normen van de maatschappij te houden). Beide mechanismen trachten ervoor te zorgen dat de **sociale cohesie** in de maatschappij gewaarborgd wordt.

Een manier om te onderzoeken wat een maatschappij bij elkaar houdt en stabiliteit geeft, is het vergelijken van bijvoorbeeld een traditionele maatschappij met een moderne maatschappij. Durkheim vergeleek deze naar vorm van solidariteit en naar wijze van arbeidsverdeling.

In de traditionele samenleving was sprake van een mechanische solidariteit, verbonden

---

⁵⁵ Laermans (2012), p. 380

⁵⁶ Schuyt (2007), p. 17

⁵⁷ Van Hoof (2004), p. 44

in een morele gemeenschap en een arbeidsverdeling waarbij ieder in feite een zelfde taak heeft met gelijke en vaste patronen op basis van gevestigde gewoontes. De productie is gericht op eigen gebruik. Op vernieuwingen rustte een taboe en afwijkend gedrag moest meteen negatief gesanctioneerd worden. De nadruk lag op conformisme.

In de moderne samenleving is sprake van een organische solidariteit, gebaseerd op een vergaande arbeidsverdeling en taakdifferentiatie, die vraagt om individualiteit. Het collectieve bewustzijn en de gelijkvormigheid domineren niet meer het individuele bewustzijn en handelen. Er is meer ruimte voor zelfbepaling en individuele vrijheid en verscheidenheid. De productie is veel sterker gericht op de markt.

Politieke cohesie

Politieke cohesie duidt op de binding met de staat waarin men woont en op de binding met de natie waartoe men behoort (o.a. door gedeelde geschiedenis, een gemeenschappelijke taal en een gezamenlijke cultuur en symbolen). Het duidt ook op de binding die lidstaten (maar ook burgers) voelen met bijvoorbeeld de EU. Belangrijke veranderingsprocessen in de huidige tijd hebben betrekking op de internationalisering van politieke bindingen zoals de binding met Europa en de EU en de invloed daarvan op de traditionele politieke binding van de burger met de nationale staat en de veranderingen in de macht en de autonomie van afzonderlijke staten. Schuyt onderscheidt een drietal probleemgebieden die betrekking hebben op politieke cohesie⁵⁸.

1. De politieke betrokkenheid. De binding van de burgers aan de politiek zou verminderd zijn. Er zijn veel onderzoeken uitgevoerd of dit werkelijk zo is en op welke terreinen⁵⁹.
2. De bestuurlijke schaalvergroting. De politie, de veiligheid, de gezondheid, de infrastructurele voorzieningen gaan de gemeentelijke schaal te boven. Samenwerking aan de top is dan noodzakelijk met het reële gevaar dat de burgers gaan afhaken en dat de achterban 'losraakt'.
3. 'Gemankeerde communicatie'. Veel bestuurders en politici spreken een eigen taal, die niet wordt verstaan door burgers. De binding met de achterban wordt hierdoor ondermijnd.

14.5 Sociale instituties

Een sociale institutie is⁶⁰ "een complex van min of meer geformaliseerde regels die het gedrag van mensen en hun onderlinge relaties reguleren".

Het is een terugkerend collectief gedeeld patroon in het gedrag van anderen dat het handelen van mensen een vaste betekenis, een zekere mate van voorspelbaarheid en stabiliteit geeft⁶¹. Voorbeelden van sociale instituties zijn het samenlevingsverband dat wij de familie noemen, het rechtssysteem of het huwelijk. Ook de taal is een sociale institutie. Instituties zijn van belang voor de overdracht c.q. verwerving van waarden en normen en dragen bij aan de **sociale cohesie** in een samenleving.

Instituties hebben verschillende kenmerken:

- ze hebben vaak een lange traditie;

---

⁵⁸ Schuyt (1997)

⁵⁹ Andeweg (2011)

⁶⁰ In het alledaagse taalgebruik spreekt men over instituties als het gaat om instellingen of organisaties. Het woord wordt ook wel gebruikt om grote eenheden in de maatschappij aan te duiden die boven het leven van het individu uitstijgen bijvoorbeeld 'de Nederlandse economie' of 'de Nederlandse staat'.

⁶¹ Berger en Berger (1972), p. 66

- ze zijn enerzijds vrij stabiel, maar anderzijds ook relatief veranderlijk en veranderbaar omdat het gedragspatronen van mensen betreft;
- ze hebben een 'eigen realiteit' in de zin dat een individu ze niet op eigen kracht zomaar kan veranderen.
Instituties bestaan niet alleen voor een deel buiten de individuen, ze bezitten ook een zeker dwangkarakter. Bij de geboorte treffen mensen ze aan en na hun dood bestaan zij doorgaans gewoon voort.
- ze zijn niet alleen gebaseerd op dwingende macht, maar berusten vaak op gezag.

Subdomein D2: Politieke instituties en representatie/ representativiteit

15. De kandidaat kan bindingen in de samenleving illustreren aan de hand van politieke instituties en beschrijven wat het belang is van representativiteit/representatie voor een democratische rechtsstaat. Tevens kan de kandidaat uitleggen hoe representatie en representativiteit bijdragen aan politieke binding.

15.1 Politieke instituties

Politieke bindingen kunnen leiden tot het ontstaan van **politieke instituties**. Eén van de meest in het oog springende voorbeelden is de **staat** (zie 12.1 en 20.1). Een politieke institutie in algemene zin is "een complex van min of meer geformaliseerde waarden en regels die het gedrag van mensen en hun onderlinge relaties rond politieke machtsuitoefening en politieke besluitvorming reguleren". De politieke instituties geven een zekere mate van houvast en stabiliteit, maar kunnen ook wel degelijk veranderd worden, hoewel dit natuurlijk niet iedere dag zal gebeuren. Zij kunnen ook leiden tot het ontstaan van allerlei organisaties die zich met de uitvoering van die regels bezighouden (denk aan de wetgevende macht met als uitvoerende organisaties bv. de Eerste en Tweede Kamer). Organisaties zijn verbanden tussen mensen die een gemeenschappelijk doel nastreven.⁶² In de politieke wetenschap wordt het onderscheid tussen politieke institutie en politieke organisatie niet altijd even strikt gehanteerd. Onder politieke instituties worden dan bv. ook de regering en de Tweede Kamer gerekend⁶³.

De rechtsstaat, de grondwet en de onafhankelijke rechterlijke macht zijn politieke instituties die belangrijke pijlers vormen van het politieke systeem in Nederland. Een belangrijke en bekende politieke organisatie in veel staten is de politieke partij.

Functies van politieke partijen zijn:

- rekrutering en selectie (het rekruteren en voordragen van kandidaten voor politieke functies);
- articulatie (het op de politieke agenda plaatsen van maatschappelijke eisen en wensen);
- participatie (het interesseren van staatsburgers voor deelname aan politieke besluitvormingsprocessen);
- aggregatie (het tegen elkaar afwegen en bij elkaar brengen van wensen, eisen en belangen);
- communicatie (als intermediair tussen overheid en burger; tussen kiezers en gekozenen).

---

⁶² Duyvendak (2013), p. 14

⁶³ Marsh & Stoker (2010), p. 67

De betekenis en de functies van de politieke partij als politieke organisatie zijn aan een aantal veranderingen onderhevig:

- verschuivingen in de electorale achterban van politieke partijen;
- er zijn meer 'zwevende kiezers', kiezers die tot vlak voor de verkiezingen niet weten op welke partij ze gaan stemmen;
- het aantal mensen dat lid is van een politieke partij neemt af, waardoor minder mensen de mogelijkheid hebben om langs deze weg de politieke meningsvorming en het beleid te beïnvloeden;
- bij sommige functies is er concurrentie van media en pressiegroepen, bijvoorbeeld bij de articulatie van politieke keuzen en problemen in het politieke debat.

Of kwesties als problemen gedefinieerd worden, wordt vaak sterk beïnvloed door de media. Er is sprake van een afwisseling van politieke mediahypes. Bovendien treedt er een sterke personalisering van de politiek op, waarbij de opvattingen en kenmerken van individuele politici vaak meer aandacht krijgen in de media dan de standpunten van de politieke partij.

15.2 Representatie en representativiteit

Representatie is "de vertegenwoordiging van een groep in (politieke) organisaties door één of enkele betrokkenen die namens de groep optreden". Dit vindt ook plaats in het politieke domein waar vertegenwoordigers politieke besluiten en wetgeving trachten te realiseren. Dit kan gebeuren door toepassing van democratische procedures. Politieke representatie is nauw gerelateerd aan politieke groepsvorming. Politieke groepsvorming vindt onder andere plaats door de vorming van politieke partijen.

Het kernconcept **representativiteit** verwijst naar "de mate waarin de (politieke) besluiten, de standpunten of achtergrondkenmerken van vertegenwoordigers overeenkomen met die van de groep die vertegenwoordigd wordt". Is de volksvertegenwoordiging een getrouwe afspiegeling van de bevolking? Hieraan ligt de gedachte ten grondslag dat in de volksvertegenwoordiging de belangen van het gehele volk gewaarborgd zouden moeten worden, ook van de minderheid. Politieke representativiteit heeft nauwe relaties met de kenmerken van het politieke systeem. Democratie betekent in essentie dat de politieke macht berust bij het volk. Het volk beslist zelf over wat goed is voor zichzelf. Men spreekt dan van het principe van de 'volkssoevereiniteit'. Het is een regeringsvorm waarbij de macht van de regeerders uiteindelijk afkomstig is van de burgers, die via algemene verkiezingen bepalen welke partijen macht mogen krijgen.

Er zijn verschillende visies op politieke representatie te onderscheiden, die verwoord worden in de volgende drie modellen.

Het afspiegelingsmodel⁶⁴ gaat uit van de gedachte dat de volksvertegenwoordiging een zo goed mogelijke afspiegeling moet zijn van de kiesgerechtigde bevolking naar opvattingen en kenmerken als sekse, opleiding, leeftijd, soorten beroepen, regionale herkomst. Deze vorm is vaak moeilijk te realiseren, omdat in een systeem van vrije verkiezingen bepaalde groepen oververtegenwoordigd (academici) of ondervertegenwoordigd (jongvolwassenen, laagopgeleiden) kunnen zijn in de volksvertegenwoordiging.

Het rolmodel gaat er vanuit dat gekozenen zich niet moeten laten leiden door de opvattingen van hun kiezers maar door hun eigen mening. De volksvertegenwoordigers zien zichzelf dan als gevolmachtigd. Het rolmodel biedt weinig verklaring voor het feit

---

⁶⁴ Woerdman (2013), p. 272-274

dat individuele afgevaardigden niet hun eigen mening vormen maar de partijlijn volgen.

Het partijenmodel gaat uit van de sleutelrol die politieke partijen spelen in representatieve democratieën. Kiezers zouden hun partijkeuze bepalen door partijprogramma's te vergelijken. Parlementsleden beschouwen zich als vertegenwoordigers van een politieke partij.

Volksvertegenwoordigingen zouden in deze benadering een afspiegeling moeten zijn van de verdeling van politieke opvattingen in de samenleving. Het regelmatig en vaak houden van vrije en eerlijke verkiezingen kan bijdragen aan het waarborgen van representativiteit.⁶⁵

Het komt vaak voor dat een deel van de burgers zich niet vertegenwoordigd voelt door de politieke partijen. Men spreekt dan over 'de kloof tussen de burger en de politiek'.

Indicatoren van democratie

De verhoudingen tussen staten worden deels bepaald door het politieke systeem dat zij hebben. Het komt zelden voor dat democratische landen onderling oorlog voeren.

Vraag daarbij is aan welke criteria een politiek systeem moet voldoen om als democratie gekarakteriseerd te kunnen worden. Voor een grootschalige democratie zijn er zes noodzakelijke politieke vereisten:

1. Gekozen vertegenwoordigers die de regering controleren.
2. Vrije, eerlijke en regelmatige verkiezingen waarbij volksvertegenwoordigers worden gekozen.
3. Vrijheid van meningsuiting zodat burgers zich zonder gevaar van straf kunnen uitspreken over de politiek.
4. Toegang tot meerdere onafhankelijke informatiebronnen voor burgers om hun mening te vormen. Er is geen (overheids)monopolie op informatievoorziening.
5. Vrijheid van vereniging zodat burgers kunnen samenwerken o.a. in pressiegroepen en politieke partijen om hun rechten gestalte te geven.
6. Inclusief burgerschap, wat betekent dat aan alle volwassenen die permanent verblijven in een land, dezelfde rechten worden toegekend ⁶⁶.

15.3 Stabiliteit van politieke systemen

De acceptatie van machtsuitoefening door de staat is vaak vanzelfsprekend: mensen worden geboren in staten, groeien op onder bepaalde vormen van staatsmacht en wennen eraan⁶⁷ (**politieke socialisatie**). Al vormt het aantal fragiele staten buiten Europa en Noord-Amerika, en het protest van bepaalde bevolkingsgroepen in Europa voor meer autonomie (b.v. Basken, Schotten) een aanwijzing dat die vanzelfsprekendheid zeker niet overal en voor iedereen geldt. Zeker is dat regimes lange tijd stabiel kunnen blijven, ook al is hun legitimiteit onder het grootste deel van de bevolking gering. In dit verband is het geweldsmonopolie van groot belang. Politieke **bindingen** kunnen dan ook opgevat worden als bindingen die betrekking hebben op fysieke dwang die mensen op elkaar (kunnen) uitoefenen.

De legitimiteit van het politiek systeem versterkt de politieke bindingen van burgers met dat systeem. Het omgekeerde is ook waar: doordat burgers politieke bindingen hebben met het politieke systeem krijgt dat systeem legitimiteit. Dat geldt ook voor de parlementaire democratie. Als **groepsvorming** leidt tot **representatie** van een groep

---

⁶⁵ Dahl (1998), p. 95

⁶⁶ Dahl (1998), p. 85-88

⁶⁷ Wilterdink en van Heerikhuizen (2012), p. 90

in het parlement, bevordert dat de bindingen van burgers met de parlementaire democratie en de legitimiteit van dat systeem. Als een groep burgers niet tevreden is met de uitkomsten van politieke besluitvorming leidt dat (in de meeste gevallen) niet tot verzet tegen de parlementaire democratie, omdat haar visie wel in het parlement verwoord is en omdat men ziet dat in de besluitvorming de democratische spelregels in acht zijn genomen.

Voor legitimiteit van de democratische rechtsstaat is het van belang dat burgers het optreden van de rechterlijke macht als onafhankelijk ervaren en er op vertrouwen dat de overheid zich aan de wet houdt en rechtmatig handelt. Als dit vertrouwen in de rechtelijke macht afneemt, bijvoorbeeld door rechtelijke dwalingen of kritiek vanuit het politieke systeem of de media, gaat dat ten koste van de bindingen van de burgers met de democratische rechtsstaat en de legitimiteit van de rechtsstatelijke actoren.

Subdomein D3: Voorbeeld binnen een specifieke context van effecten van ontwikkelingen op politieke bindingen in een samenleving

16. De kandidaat kan binnen een specifieke context beredeneren wat de effecten zijn van bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen op politieke bindingen in een samenleving.

16.1 Natievorming en staatsvorming

Het ontstaan van de Nederlandse staat is een onderdeel van het proces van **staatsvorming** in West-Europa vanaf de Middeleeuwen (zie paragraaf 12.1 en 20.1). Langzamerhand verdween de feodale samenleving en ontstond een modern statensysteem. Er ontstonden steeds meer samenhangende politieke eenheden die kunnen worden gezien als premoderne staten. Deze **institutionalisering** kwam voort uit de wederzijdse afhankelijkheid tussen de vorst aan de ene kant (die belastingopbrengsten nodig had) en de adel en burgerij aan de andere kant (die zich met het bestuur mochten bemoeien en beschermd werden).

De standen of statenvergaderingen die ontstonden vormden de eerste aanzet tot het ontstaan van moderne **politieke instituties**⁶⁸ en organisaties, een vorm van **representatie** binnen het kader van de (premoderne) staat.

Er is wetenschappelijke discussie over de vraag wanneer en hoe naties ontstaan. Leiden de **bindingen** in (premoderne) staten tot loyaliteit aan die staat en het gevoel bij elkaar te horen? Is nationale **identiteit** dus het product van **staatsvorming**? Of bestaat er een gedeelde nationale identiteit die ertoe leidt dat mensen die tot één natie behoren gezamenlijk een staat gaan vormen op een bepaald grondgebied? Volgens veel wetenschappers zijn naties en nationale identiteiten moderne verschijnselen. Deze modernistische kijk op natievorming is nog altijd bepalend in het debat over nationale identiteiten, naties en natievorming. Wetenschappers uit deze school van het sociaal-constructivisme zien de natie als een uitvinding van het negentiende-eeuwse nationalisme. Het idee dat de inwoners van een staat een natie vormen wordt door hen gezien als politieke strategie van politieke elites om de bevolking aan de staat te **binden**.

Natievorming is in dit perspectief een door de staat gestuurd proces: het vastleggen van één taal en deze via (verplicht) onderwijs verspreiden, het geven van vaderlandse geschiedenis op scholen, de invoering van nationale feestdagen, de invoering van dienstplicht etc.

---

⁶⁸ Noordzij (2009), p.185

Deze modernistische benadering is een reactie op de nationalistische ideologie van de 19^e eeuw. Naties waren volgens dit nationalisme oude, organisch gegroeide eenheden. De geschiedenis van de bestaande naties voerde men terug tot de middeleeuwen, en soms nog verder.

(Wetenschappelijke) critici van de modernistische school menen dat er al in de middeleeuwen naties zijn ontstaan. Een groep mensen met gedeelde herinneringen, ideeën over een gemeenschappelijke herkomst, een gemeenschappelijke **cultuur** en taal (een etnie; groep met een culturele identiteit) ontwikkelde zich tot een natie (groep met een nationale identiteit).

Historisch onderzoek lijkt daarentegen te wijzen op een omgekeerde richting: politieke **bindingen** binnen (pre-moderne) staten leiden tot culturele banden en het ontstaan van een nationale identiteit. Nationale identiteiten kunnen zo hardnekkig zijn dat ze blijven voortbestaan, ook als de politieke eenheid waarop zij betrekking hebben niet (meer) bestaat⁶⁹.

Staatsvorming (zie 20.1) is dus iets anders dan natievorming. De groep mensen op het grondgebied van de staat hoeft geen natie te vormen. Met andere woorden: niet elke staat is een natiestaat.

Bij natievorming wordt het groepsbewustzijn van mensen met een gezamenlijke geschiedenis of cultuur gekoppeld aan een politieke gemeenschap, een specifiek territorium of het streven naar politieke soevereiniteit. Als een natie gevormd is hoeft dat niet te betekenen dat er ook een natiestaat tot stand komt.

16.2 De rol van een staat bij collectieve actie

Een staat kan met een beroep op democratische procedures of door te dreigen met geweld zorgen dat zaken die van algemeen belang geacht worden tot stand komen, met name als deze zogenaamde collectieve goederen niet door de markt of het eigen initiatief van burgers beschikbaar komen.

Het feit dat deze collectieve goederen nu wel geleverd kunnen worden, draagt op zijn beurt bij aan de legitimiteit van de overheid. Voorbeelden van collectieve goederen zijn: openbare orde en veiligheid, infrastructuur, onderwijs en volksgezondheid.

Dat deze collectieve goederen niet zonder overheidsingrijpen tot stand kwamen, kwam door het dilemma van collectieve actie. Uitgaande van de veronderstelling dat individuen rationeel handelen (zie het rationele actor-paradigma), zullen mensen in het algemeen niet vrijwillig tijd en geld steken in het nastreven van gedeelde, collectieve belangen. Hoewel mensen baat hebben bij het aangaan van onderlinge **bindingen** om gezamenlijk een dijk te bouwen of te zorgen voor schoon drinkwater, zullen zij dit uit zichzelf niet doen omdat ze bang zijn dat zij een bijdrage leveren terwijl anderen daarvan profiteren zonder mee te betalen of mee te werken (de zogenaamde 'free riders'). De overheid moest dus afdwingen dat iedereen zijn bijdrage leverde.

Als gevolg van staatsvorming en economische modernisering groeide de schaal waarop het probleem van collectieve actie zich voordeed.

Arbeidsonrust, epidemieën en analfabetisme werden bedreigend voor de gevestigde burgers en voor de economische groei. De overheid pakte deze problemen aan via het onderwijs, voorzieningen als gezondheidszorg, stadsreiniging, drinkwaterbedrijven en werkloosheidsuitkeringen. Ook de uitbreiding van het kiesrecht, het ontstaan van democratie en de toenemende mogelijkheden van burgers om zich met politiek bezig te

---

⁶⁹ Noordzij (2009), p. 18-32

houden (in één woord: **democratisering**) leidden tot nieuwe wensen en eisen aan de overheid; de verzorgingsstaat kwam tot ontwikkeling. Door **globalisering**, **individualisering** en internationalisering wordt het echter steeds moeilijker of minder wenselijk om een interventionistische politiek te voeren. Individualisering draagt bij aan de roep om minimalisering van de verzorgingsstaat.

16.3 Globaliseringsprocessen en de positie van de nationale staat

Voorbeelden van globaliseringsprocessen die de autonomie en **macht** van de staten aantasten zijn:

- Problemen als onveiligheid (terrorisme), epidemieën, migratie, milieu en klimaatkwetsies, grondstoffenschaarste, economische crises en ongelijkheid krijgen in toenemende mate een grensoverschrijdend karakter.
- Het ontstaan van conflicten tussen staten, maar ook tussen naties en groepen met gedeelde waarden en/of belangen die over staatsgrenzen heen georganiseerd zijn.
- De groeiende invloed van internationale niet-gouvernementele organisaties (zowel maatschappelijke als marktactoren, bv. Amnesty International of grote multinationals).
- De groeiende invloed van intergouvernementele (en soms partieel supranationale) organisaties.
- Internationalisering van militaire, economische en politieke macht.
- Europese integratie.

Deze processen leiden tot toenemende afhankelijkheid tussen mensen en organisaties binnen en buiten de staatgrenzen. De internationale bindingen worden dus sterker, wat ten koste gaat van de autonomie van de staat. Toch zullen de **bindingen** met de staat en de nationale **identiteit** niet snel verdwijnen omdat mensen waarde hechten aan de nationale identiteit en de autonomie van de Nederlandse staat.

Dat is bijvoorbeeld af te leiden uit het ontstaan van neo-nationalistisch cultureel verzet⁷⁰ tegen globalisering (denk bijvoorbeeld aan de nadruk op de nationale cultuur bij bepaalde politieke partijen en bij media). Daarnaast is er veel steun voor 'typisch Nederlands' beleid inzake bijvoorbeeld softdrugs, euthanasie en het homohuwelijk. Ook hechten mensen veel belang aan en is er veel aandacht voor de nationale politiek in het publieke debat en in de media. Ten slotte blijkt ook uit het verzet tegen grotere macht en invloed van Europese Unie dat de nationale identiteit niet snel zal verdwijnen.

16.4 Binding met de staat sterker dan met Europa

Factoren die ertoe bijdragen dat er **bindingen** met de nationale staat ontstaan (één taal, geschiedenis op school, dienstplicht, nationale feestdagen, ideeën over gemeenschappelijke herkomst en geschiedenis, een gemeenschappelijke **cultuur**) zijn grotendeels afwezig op Europees niveau. Dat is een belangrijke reden waarom de bindingen met Europa minder sterk zijn dan de bindingen met de nationale staat. Er is in de Europese Unie geen breed gedragen gevoel bij elkaar te horen en deel uit te maken van een gemeenschappelijke lotsbestemming. Daarnaast zijn er grote culturele verschillen tussen de Europese volkeren en hebben landen vaak tegenstrijdige belangen. Ook zijn er geen gezamenlijke Europese media die aandacht schenken aan de politieke ontwikkelingen op Europees niveau, de nationale media berichten meer over nationale politiek en de nationale samenleving dan over ontwikkelingen op Europees niveau.

---

⁷⁰ term overgenomen uit Achterberg e.a. (2010)

Europa is echter een **macht** die de autonomie van de afzonderlijke landen aantast. Er is veel discussie over de vraag of dit wenselijk is of niet.

Subdomein D4: Voorbeeld binnen een specifieke context dat van invloed is op affectieve bindingen in de samenleving

17. De kandidaat kan binnen een specifieke context beredeneren wat de effecten zijn van bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen op de affectieve bindingen in een samenleving.

17.1 De culturele identiteit van een volk

De culturele identiteit van een volk valt niet automatisch samen met hun nationale staat. Staatsvorming en natievorming lopen lang niet altijd parallel. Er zijn staten waarin zich één natie heeft gevormd (de natiestaat), maar er zijn ook staten waarin verschillende naties samenleven: de multinationale staat.

In veel staten zijn bevolkingen diepgaand verdeeld, niet alleen naar klasse maar vooral ook langs culturele scheidslijnen zoals taal, godsdienst, gewoontes en quasi-verwantschap, die soms ook samenvallen met regionale verdeeldheid. De **sociale cohesie** binnen taalgebieden, stammen, regio's of tussen mensen met een bepaald geloof is dan sterker dan de bindingen met de staat. De loyaliteit ten opzichte van de groep met dezelfde godsdienst of taal is groter dan de loyaliteit ten opzichte van de staat.

17.2 Wetenschappelijke visies op nationale cultuur en nationale identiteit

Afhankelijk van hun kijk op de cultuur, geschiedenis en nationale **identiteit** onderscheiden wetenschappers tradities òf mythen in de Nederlandse (politieke) **cultuur**.

De ene groep wetenschappers, de modernisten (zie 16.1) benadrukt dat verhalen en mythen over de nationale **identiteit** vaak bedacht zijn om de bindingen met de staat en de sociale cohesie tussen de inwoners van een staat te versterken. Deze mythen en beelden over de Nederlandse natie en **cultuur** zijn "eerder een stereotype dan een onwaarheid. We herkennen er veel in, en niet voor niets"⁷¹. "In menige beschouwing over de langetermijnontwikkeling van de Nederlandse geschiedenis spelen dat soort noties nog steeds een rol. De mentaliteit van 'koopman en dominee' en de (politieke) **cultuur** van het compromis en gematigdheid worden opgevoerd als tijdloze constanten die de Nederlandse natie vanaf haar ontstaan in zich heeft gehad"⁷².

Deze stereotypen zijn volgens deze groep wetenschappers in hoge mate 'invented traditions' uit de 19^e eeuw⁷³. De tijd waarin ook het begrip 'nationale karakter' werd uitgevonden. Er is een verband tussen handel, vrijheid en tolerantie in de Nederlandse geschiedenis ('de koopman') maar er loopt geen ononderbroken lijn van de oude Republiek naar de burgerlijke en politieke vrijheden van de 19^e en 20^e eeuw. En de geest van het protestantisme heeft in de moderne Nederlandse geschiedenis een doorslaggevende rol gespeeld ('de dominee'), maar protestanten zijn er in verschillende soorten en maten. Nooit was meer dan een derde deel van de bevolking lid van de bevoorrechte Gereformeerde kerk. Het Calvinisme stond ook voor onverdraagzaamheid en uitsluiting van andersdenkenden, dat gaat dus tegen de traditie van tolerantie in. Bovendien is de mythe van de Calvinistische natie vaak een

---

⁷¹ Stuurman (1992), p. 43

⁷² idem, p. 15

⁷³ idem, p. 16

reactie geweest op de oprukkende modernisering. Mythes zijn echter wel van belang omdat ze hun eigen realiteiten scheppen.

Critici van de modernistische school (zie 16.1) kijken er anders tegen aan: volgens hen zijn het geen mythes maar tradities die onze nationale identiteit en **cultuur** bepalen. Nederlanders hebben volgens hen een neiging tot idealisme, pacifisme en zijn goed in moraliseren. Ze houden niet van chauvinisme en nationale pracht en praal⁷⁴: 'doe maar gewoon'. Nederlanders hechten aan compromissen, orde, netheid, regelmaat, matigheid, zelfbeschikkingsrecht en tolerantie⁷⁵. Volgens deze wetenschappers komt het sluiten van compromissen voort uit de gezamenlijke strijd tegen het water of uit de federale structuur van de Republiek.

17.3 Ontwikkelingen in de Nederlandse cultuur en identiteit

Cultuur is geen absoluut gegeven, dat geldt dus ook voor de Nederlandse cultuur. De nationale **identiteit** is geen constant gegeven, maar verandert voortdurend. Nederland was bijvoorbeeld tot de jaren '60 een sterk christelijke natie met een sterk christelijk georiënteerde publieke moraal en een sterk confessionele traditie in het openbare leven. Daarna werd Nederland in korte tijd één van de meest gesecculariseerde en postchristelijke naties in de wereld: minder gezagsgetrouw, politiek gedeconfessionaliseerd, en **geïndividualiseerd**. Traditionele, burgerlijke waarden als gematigheid maken ook als gevolg van sterk groeiende invloed van het internationale kapitalisme plaats voor massaconsumptie, hedonisme en massavermaak⁷⁶.

De Nederlandse cultuur internationaliseert: via internet en televisie kan men gemakkelijk in aanraking komen met andere culturen. De dominantie van de Verenigde Staten in het aanbod van films en tv programma's is een bron van internationale politieke discussie. De komst van migrantengroepen heeft een vraag naar media in de eigen taal tot gevolg gehad, waardoor **bindingen** met het moederland in stand kunnen blijven.

Internet maakt het mogelijk dat mensen uit verschillende landen contact hebben via sociale media. De vraag is of deze voorbeelden van internationalisering leiden tot het ontstaan van (veel) mondiale **bindingen** en een globale **cultuur**. Moderne technologie biedt ook mogelijkheden om de lokale **cultuur** in stand te houden of om de cultuur van een groep die buiten het eigen land woont in stand te houden. En sociale media worden veel gebruikt om contacten met mensen uit de eigen omgeving te onderhouden.

Ook al zal de emotionele **binding** aan naties verminderen in een globaliserende wereld, toch zal er waarschijnlijk behoefte blijven aan een zekere geborgenheid in nationale en subnationale verbanden. Aan een plek waar men zich thuis voelt als tegenwicht tegen de toenemende **individualisering** en **globalisering** van de samenleving⁷⁷.

Burgers ervaren een sterkere binding met de gemeente en het rijk dan met de provincie en de Europese Unie. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de opkomst bij verkiezingen. Het gevoel van verbondenheid is over het algemeen sterker bij provincies en gemeenten met een lange geschiedenis.

---

⁷⁴ Hellema (1995), p. 10

⁷⁵ Enklaar (2007), p. 19

⁷⁶ Couwenberg (2001), p. 32- 33

⁷⁷ Couwenberg (1994), p. 18

17.4 Bindingen in de multiculturele samenleving

Binnen Nederland is ook sprake van regionale en sociale afwijkingen van de dominante **cultuur**. Naast een nationale **identiteit** bestaan er regionale identiteiten. Maar ook hier geldt dat een mythe een stereotiep beeld is dat zichzelf waarmaakt. Regionale verschillen in een land zijn vaak kleiner dan de verschillen tussen landen⁷⁸.

De komst van migrantengroepen heeft Nederland multicultureler gemaakt. Eén van de fundamentele discussies in de multiculturele samenleving is die tussen cultuuruniversalisme en cultuurrelativisme. Aanhangers van het cultuuruniversalisme leggen nadruk op universele waarden die volgens hen in alle culturen voorkomen. Cultuurrelativisten zien culturen als unieke fenomenen die wezenlijk van elkaar verschillen. Het is een ingewikkeld debat omdat beide uitgangspunten verschillend uitgewerkt kunnen worden. Vanuit cultuurrelativisme kan worden geredeneerd dat de verschillende culturen gelijkwaardig zijn in hun diversiteit en dat ruimte moet worden gegeven aan elkaars cultuur⁷⁹. Men kan ook redeneren dat mensen niet kunnen ontsnappen aan de eigen culturele achtergrond en dat samenleven met mensen van een andere cultuur een onmogelijke opgave is. Vanuit cultuuruniversalisme kan worden geredeneerd dat het in alle culturen gaat om dezelfde algemeen-menselijke 'praktijken' (kinderen opvoeden, bereiden van voedsel, etc.) en dat daar ruimte aan gegeven moet worden omdat het in wezen toch om hetzelfde gaat⁸⁰.

Men kan ook redeneren dat culturen beoordeeld kunnen worden aan de hand van bepaalde universele waarden en dat zo culturele praktijken en opvattingen bekritiseerd kunnen worden⁸¹.

Ook in een multiculturele samenleving blijft de behoefte aan **bindingen** bestaan: je wilt je thuis voelen in je leefwereld. Mensen hebben affectieve bindingen met de sociaal-culturele omgeving nodig: met andere mensen, symbolen, de gebouwde omgeving, de alledaagse dingen. Onderzoek onder migranten laat zien dat aanpassing op dit terrein moeilijker is dan aanpassing aan praktische zaken. Omgaan met gemis en eenzaamheid is gemakkelijker voor mensen die zich oriënteren op de eigen groep⁸². Dit gaat ook op voor autochtone bewoners die in wijken wonen waar zij zich minder thuis voelen door de komst van allochtonen.

Migranten identificeren zich met de eigen groep en/of met het met het land van herkomst. Negatieve boodschappen, zoals discriminatie en vooroordelen, kunnen leiden tot het zich afkeren van en afzetten tegen de samenleving. Sterke bindingen binnen de eigen etnische groep maken het moeizamer en minder noodzakelijk om bindingen buiten de groep aan te gaan. Dit geldt ook voor autochtone Nederlanders. Daarnaast kunnen gebrekkige kennis van de taal, de sociaaleconomische **ongelijkheid** tussen bevolkingsgroepen en etnische concentratie identificatie bemoeilijken. Er kan dus een onderscheid gemaakt worden tussen oorzaken en factoren aan de kant van de samenleving (positietoewijzing) en oorzaken en factoren aan de kant van de etnische minderheden (positieverwerving).

---

⁷⁸ Hofstede (2001), p. 126

⁷⁹ De Jong (2008), p. 240

⁸⁰ De Jong (2008), p. 223- 224

⁸¹ De Jong (2008), p. 226- 227

⁸² Hortulanus & Machielse (2002), p. 45

Subdomein D5: Overheidsbeleid en standpunten van politieke partijen
18. De kandidaat kan overheidsbeleid en standpunten van politieke partijen ten aanzien van een bindingsvraagstuk onderscheiden.

18.1 Visies op oorzaken van politieke aandacht voor nationale identiteit

In Nederland, maar ook in de omliggende landen, is de politieke aandacht voor nationale identiteit versterkt door een aantal ontwikkelingen. Door **globalisering** en in het bijzonder toenemende migratie en mondialisering van de media ontstaan niet alleen nieuwe lokale identiteiten, maar ook transnationale identificaties. Een grotere pluriformiteit in leefstijlen zou tot gevolg hebben dat mensen zich minder met elkaar verbonden voelen.

De Europese Unie is lange tijd gezien als een middel om Nederland economisch, sociaal en cultureel verder te helpen, en daar hoorde Europees burgerschap bij. Nu blijkt echter dat een aanzienlijk deel van de Nederlandse bevolking en een deel van de politiek Europa juist ziet als een bedreiging voor de Nederlandse cultuur en identiteit. Toch wordt de aandacht voor nationale identiteit vooral beschouwd als een recept tegen onwenselijke ontwikkelingen binnen de multiculturele samenleving. Nationale identiteit is dan een vehikel voor nationale samenhang en een voorbeeld voor migranten die zich in Nederland hebben gevestigd. Veel meer dan voorheen is het integratievraagstuk nu een identiteitsvraagstuk geworden. Integratie heeft bovendien meer dan vroeger te maken met loyaliteit en kiezen voor Nederland.

In veel politieke en maatschappelijke kringen wordt integratie voorgesteld als een alles of niets kwestie: migranten moeten kiezen voor Nederland en afstand doen van het land van herkomst of andere loyaliteiten.

Anderen stellen dat het identiteitsvraagstuk geen integratieprobleem is maar een samenlevingsprobleem, een probleem dat onder invloed staat van alle bovenstaande maatschappelijke ontwikkelingen. Zowel migranten en hun kinderen als ook sommige autochtonen voelen zich niet altijd meer thuis in Nederland. Er is soms sprake van terugtrekgedrag en radicalisering – zowel islamitisch als extreemrechts – en er is minder onderling contact. Bovendien ontstaan meer spanningen tussen verschillende etnische groepen. En hoewel de mensen die het identiteitsvraagstuk zien als samenlevingsprobleem culturele diversiteit positief waarderen, erkennen zij dat een snelle toename van culturele diversiteit kan leiden tot een afname van het onderlinge vertrouwen tussen groepen en het vertrouwen in de samenleving als geheel⁸³.

18.2 Uitgangspunt voor beleid: verschillende processen van identificatie

De WRR pleitte er in 2007 voor om bij het ontwikkelen van overheidsbeleid uit te gaan van verschillende processen van identificatie en niet vanuit een benadering die 'de' nationale identiteit als vaststaand gegeven en statisch streefbeeld om uitsluiting, terugtrekking en wederzijds wantrouwen tegen te gaan⁸⁴. Deze benadering draagt een meer open en inclusief karakter en is volgens de WRR beter toegesneden op processen van **individualisering**, multiculturalisering en **globalisering** dan het concept van nationale **identiteit**.

Identificatie is in die opvatting te beschouwen als een dynamisch proces van het leggen, onderhouden en verbreken van verbindingen. Door globalisering is meervoudigheid een permanent kenmerk van de Nederlandse samenleving geworden. Mensen voelen zich met verschillende groepen verbonden en de intensiteit van die

---

⁸³ WRR (2007), Identificatie met Nederland, p. 11-14

⁸⁴ WRR (2007), Identificatie met Nederland, p. 14-17

verbinding kan variëren met de tijd. Er zijn drie dimensies te onderscheiden in identificatieprocessen: functioneel, normatief en emotioneel.

Functionele identificatie

Functionele identificatie komt tot stand op het moment dat mensen niet primair als lid van een etnische groep worden gezien, maar als individu met uiteenlopende functionele verbindingen. Functionele identificatie betekent dat mensen primair worden gezien als lid van bv. een sportvereniging of werknemer bij een bepaald bedrijf en niet meer worden gezien als allochtoon of autochtoon, blanke Nederlander of Iraakees. Functionele identificatie ontstaat als mensen een gemeenschappelijk belang hebben en waar sprake is van wederzijdse afhankelijkheid. De groepsgrenzen worden dan anders gelegd. Je kunt én het ene, én het andere zijn. Dat heeft als consequentie dat mensen elkaar anders zien: het voorkomt stereotypering en vergroot wederzijdse insluiting.

Normatieve identificatie

Normatieve identificatie heeft betrekking op de mogelijkheden die er zijn om de eigen normen en opvattingen te kunnen volgen en in te brengen in het publieke en politieke domein. Niet iedereen heeft evenveel inbreng in dit proces.

Als er geen open debat mogelijk is, kunnen mensen zich in hun eigen wereld terugtrekken, bijvoorbeeld door niet te stemmen of op een onwenselijke, zelfs gewelddadige, manier in opstand te komen.

'De' Nederlandse normen zijn minder vanzelfsprekend en komen onder druk te staan. Er worden nieuwe opvattingen en normen ingebracht die om voorrang strijden. Bovendien zijn kwesties veelal niet meer uitsluitend lokaal of nationaal. Globalisering en individualisering vereisen volgens de WRR daarom juist meerstemmigheid en een veel opener debat.

Emotionele identificatie

Emotionele identificatie gaat over gevoelens van verbondenheid met anderen en in meer abstracte zin met Nederland. Volgens de WRR kunnen burgers in een veranderende samenleving zoals de Nederlandse, meerdere loyaliteiten hebben zonder dat dit een probleem hoeft te zijn voor hun verbondenheid met Nederland. Van belang is dat deze hybride identificaties worden erkend en gewaardeerd en niet onmiddellijk ter discussie worden gesteld. Juist als dat laatste wel gebeurt, wordt meer of minder expliciet een keuze geëist die in emotionele zin vaak niet gemaakt kan worden.

18.3 Standpunten van politieke partijen ten aanzien van nationale identiteit en identificatie

Het WRR rapport uit 2007 werd door sommige politieke partijen met instemming ontvangen en door andere politieke partijen bekritiseerd.

De kandidaat kan gegeven standpunten van politieke partijen ten aanzien van nationale identiteit en integratie beschrijven in termen van de drie identificatieprocessen en die standpunten onderscheiden.

Domein E: Verandering (binnen een specifieke context)

Inleiding

Verandering is het hoofdconcept dat met een aantal kernconcepten centraal staat in Domein E en toegepast wordt in de context De wording van de moderne westerse samenleving. Het hoofdconcept Verandering biedt leerlingen de mogelijkheid om zicht te krijgen op “de richting en tempo van ontwikkelingen in de samenleving en de (on)mogelijkheden en onmogelijkheden deze te beïnvloeden”.

Enkele belangrijke vragen die hierover gesteld kunnen worden, zijn:

Welke veranderingsprocessen doen zich voor in onze samenleving?

Waardoor verandert een samenleving?

Hoe gaan mensen om met veranderingen in een samenleving?

Welke invloed hebben veranderingen op andere maatschappelijke vraagstukken?

Hoofd- en kernconcepten die aan bod komen bij Domein E, zijn:

Hoofdconcept	kernconcepten
verandering	rationalisering individualisering institutionalisering globalisering democratisering staatsvorming
vorming	socialisatie identiteit ideologie
verhouding	sociale ongelijkheid
binding	sociale cohesie sociale institutie politieke institutie

Subdomein E1: Veranderingsprocessen rationalisering, individualisering en institutionalisering

19. De kandidaat kan beschrijven hoe rationalisering, individualisering en institutionalisering worden beschouwd als typerend voor de ontwikkeling van westerse samenlevingen van traditioneel naar modern.

19.1 Rationalisering

Rationalisering is “het proces van het ordenen en systematiseren van de werkelijkheid met de bedoeling haar voorspelbaar en beheersbaar te maken⁸⁵ en van het doelgericht inzetten van middelen ten einde zo efficiënt en effectief mogelijke resultaten te bereiken”. Oude traditionele opvattingen en handelwijzen werden vervangen door een weloverwogen doelgericht handelen.

⁸⁵ Van de Loo (1997), p. 141

In het tijdperk van de moderniteit (1800 tot heden) zijn mensen (beginnend in de westerse wereld) steeds meer op een rationele manier gaan handelen. De productie van kennis en de toepassing van wetenschap is steeds meer centraal komen te staan. Dit in tegenstelling tot de premoderne tijd waarin het denken en doen van mensen veel meer geleid werd door ingesleten gewoontes, godsdienstige tradities en van generatie op generatie overgedragen praktische handelingswijsheden. In de moderne tijd verminderde het belang van tradities en emotionele bindingen en opvattingen en was er minder aandacht voor het bovennatuurlijke. Weber typeerde dit als "onttovering van de wereld".

Rationalisering is een lange termijn veranderingsproces (ongeveer gestart in de zeventiende eeuw) kenmerkend voor de maatschappij als geheel. Volgens Weber waren de opkomst van het kapitalistische systeem (met het op rationele wijze nastreven van winst) maar ook de toenemende bureaucrativering (met taakspecialisatie) van de staat een uiting van het proces van rationalisering.

Als voordelen van rationalisering kunnen in navolging van Weber⁸⁶ genoemd worden:

- de verdere uitbouw van de wetenschap en daardoor een grotere mate van beheersing van sociale processen en de natuur;
- de rationele en efficiënte vormgeving van arbeidsorganisaties;
- de nadruk op universele formele regels en gelijke behandeling van gelijke gevallen in plaats van personen gunsten verlenen op basis van emotionele bindingen (formalisering en rationalisering van het recht);
- het meten van opbrengsten en de aandacht voor de juiste man of vrouw op de juiste plaats.

Als nadelen van rationalisering worden door Weber genoemd⁸⁷:

- een wereld waarin ons bestaan als mens steeds meer dreigt te worden gecontroleerd en waarbij de middelen steeds meer de doelen gaan overheersen;
- differentiatie in arbeidsverdeling die leidt tot enerzijds vervreemding van werknemers ten gevolge van de ver doorgevoerde specialisatie van werkzaamheden en anderzijds tot grote machtsverschillen in bedrijven, organisaties en de samenleving als geheel;
- de onpersoonlijke benadering en formele, bureaucratische opstelling in relaties tussen mensen;
- de hoge eisen die het moderne arbeidsproces aan werknemers stelt waardoor veel mensen zich ziek moeten melden als gevolg van stress. Daarnaast is er een onderklasse ontstaan die niet aan die eisen kan voldoen en daardoor door de samenleving wordt uitgesloten;
- de toename van de macht van bureaucratische organisaties.

Vanuit de verschillende paradigma's worden uiteenlopende accenten gelegd.

Vanuit het **functionalisme**-paradigma worden de voordelen die Weber van rationalisering noemde benadrukt. Rationalisering vormde volgens Weber het cement van de ontwikkeling van de kapitalistische economie en leidde tot groei van materiële welvaart. Deze beschrijving is verwant met de theorie van Durkheim over de arbeidsverdeling (een belangrijk aspect van de rationalisering van het productieproces), waarin hij het onderscheid maakt tussen mechanische solidariteit en organische solidariteit. Mechanische solidariteit is gebaseerd op gelijkvormigheid: geringe arbeidsdeling waarvan sprake was in de traditionele samenleving. Organische

---

⁸⁶ Weber (1978), p. 970 e.v.

⁸⁷ Weber (1978), p. 980 e.v.

solidariteit is gebaseerd op onderscheid: een verdere arbeidsdeling waarvan sprake is in de moderne samenleving.

Vanuit het **conflict**-paradigma wordt de nadruk gelegd op het ontstaan van maatschappelijke ongelijkheidverhoudingen door dit proces van **rationalisering**. Conflictsociologen laten zien dat het kapitalisme met het 'berekende doel-middel denken' leidt tot een ongelijke verdeling van de welvaart en ongelijke verhoudingen in de samenleving. Zij bestuderen de strijd die tussen groepen/klassen van de maatschappij gevoerd wordt over de verdeling van schaarse en waardevolle goederen. In de kapitalistische economie staat volgens Marx vooral de ongelijkheid tussen de bezittende en de niet-bezittende klasse centraal. Het streven naar winst en de verdere accumulatie van bezit wordt in hoge mate versterkt door het inzetten van rationele methoden en procedures. Vervreemding duidt op het isolement van de individuele mens die geen zeggenschap heeft over wat en hoe er geproduceerd wordt en die in feite machteloos is.

Vanuit het **rationele actor**-paradigma wordt benadrukt dat door de rationalisering actoren in toenemende mate het proces kunnen beheersen om de eigen doelen te bereiken. Het doelrationele karakter van het handelen is steeds sterker naar voren getreden. Mensen ontwikkelen een samenhangend geheel van doelen die men in het leven wil realiseren en waarop het gedrag wordt afgestemd maar komt ook tot uiting in relaties die worden onderhouden. Dit kader ordent en systematiseert het leven van de mensen⁸⁸.

19.2 Individualisering⁸⁹

Eén van de meest in het oog springende facetten van de moderne westerse samenleving is het proces van **individualisering**. In aansluiting op Norbert Elias⁹⁰ kan individualisering gezien worden als "het proces waarbij individuen in toenemende mate hun zelfstandigheid op verschillende gebieden kunnen vergroten" en meer dan vroeger hun eigen leven kunnen c.q. moeten gaan plannen en inrichten. Veel mensen hebben de afgelopen decennia hun afhankelijkheid van bepaalde traditionele instituties zoals gezin, sociale klasse, kerk, arbeid of huwelijk weten te verminderen. Individualisering brengt met zich mee dat van individuen veel meer dan vroeger wordt verwacht dat zij zelf verantwoordelijk zijn voor hun handelen en voor het aangaan van sociale betrekkingen.

Dit betekent niet dat sociale structuren (zoals de gezinsstructuur) verdwijnen, maar wel dat het individu als nieuwe sociale eenheid op de voorgrond treedt. De betekenis van traditionele **sociale instituties** verandert omdat het individu zich in zijn denken en gedrag minder vanzelfsprekend en eenduidig door de conventies van deze instituties laat leiden. Sociale posities worden minder dan vroeger zonder meer aan een persoon 'toegeschreven' op basis van afkomst.

Voor jongeren houdt dit in dat van hen, meer dan vroeger, een zelfstandigheid verlangd wordt waarbij zij niet kunnen terugvallen op voorgeschreven patronen en handelingsmodellen bij de overgang naar de volwassenheid.

Individualisering wordt zowel als een positief en als een negatief proces gezien. Een positief proces omdat er sprake is van een emancipatieproces dat gekenmerkt wordt door een toename van individuele vrijheid, de vrijheid om een eigen weg te gaan en de

---

⁸⁸ Van der Loo (1997), p. 175

⁸⁹ Klaassen (1996)

⁹⁰ Elias (1987)

wil om veelal onbeperkt van het leven te genieten. Veel mensen zijn tegenwoordig meer dan vroeger losgekomen van hun herkomstmilieu en geboorteplaats door de toegenomen sociale en geografische mobiliteit.

Als negatief proces wordt individualisering geassocieerd met het teloorgaan van maatschappelijke integratie, met een toenemend egoïsme, met een totaal losgeslagen verzelfstandiging van mensen in de zin van het losraken van de bindingen met andere mensen en groepen en een toename van eenzaamheid.

De kanttekening moet gemaakt worden dat empirisch bewijs voor individualisering niet overal even sterk naar voren komt. Op basis van empirisch onderzoek is er alle reden om onderscheid te maken voor wat betreft de individualisering tussen verschillende groepen, cohorten, perioden, bevolkingsgroepen, landen, regio's en levenswijzen. Ook de veranderingstermijn kan in deze opzichten verschillen. Onderzoek door sociale wetenschappers naar processen in de samenleving resulteert niet vaak in algemene wetmatigheden of universeel geldige constatering die waar zijn voor alle samenlevingen.

19.3 Institutionalisering

Institutionalisering is een telkens terugkerend sociaal proces. Het is "het proces waarbij een complex van waarden en min of meer geformaliseerde regels vastgelegd wordt in standaardgedrag patronen, die het gedrag van mensen en hun onderlinge relaties reguleren". Voor de mensen bezitten die waarden en normen een zekere geldigheid, men houdt zich er meestal wel aan en men vindt ze ook nuttig, want men hoeft dan niet iedere dag weer alle handelingen met anderen uit te onderhandelen. Het worden vaak onbewuste handelingspatronen. Dit proces van institutionalisering geeft de mensen enige zekerheid in het alledaagse handelen en wat meer ruimte en tijd. Het stelt hen in staat om zich ook met nieuwe activiteiten en ontwikkelingen bezig te houden. Door de institutionalisering krijgen de waarden van mensen een plaats in hun alledaagse handelen en kunnen zij voor zichzelf duidelijk maken waarom zij de dingen doen zoals zij die willen doen. Het gaat niet alleen om de vraag naar het 'hoe' maar ook naar het 'waartoe' en dat geeft voor mensen 'zin' aan hun handelen. Het zorgt er tevens voor dat mensen in de werkelijkheid een betekenisvolle structuur en samenhang herkennen en ervaren. De institutionalisering bepaalt ook voor een deel hun beeld van de werkelijkheid.

In een proces van institutionalisering ontstaan er vaak allerlei organisaties die zich richten op de standaardgedrag patronen die zich vormen.

Organisaties zijn verbanden tussen mensen die een gemeenschappelijk doel nastreven, zoals winst maken (KPN of Philips) of het beschermen van natuur en milieu (Greenpeace of het Wereld Natuur Fonds)⁹¹.

Subdomein E2: Veranderingsprocessen staatsvorming, democratisering en globalisering

20. De kandidaat kan beschrijven hoe staatsvorming, democratisering en globalisering worden beschouwd als typerend voor de ontwikkeling van westerse samenlevingen van traditioneel naar modern.

---

⁹¹ Sociale kaart van Nederland (2013), p. 14

20.1 Staatsvorming

Staatsvorming is "de institutionalisering van politieke macht tot een staat" (zie ook paragraaf 12.1 en 15.1). Daarbij breidt de politieke macht zich uit en verandert de politieke macht door processen van depersonalisering, formalisering en integratie.

1. depersonalisering: bevelen worden gegeven door individuen op basis van de rol die zij vervullen (bv. burgemeester). De macht van die persoon is gekoppeld aan de specifieke rol en niet aan de persoon. Als de persoon geen burgemeester meer is, heeft hij niet meer die macht. Dit in tegenstelling tot de situatie waarin iemand politieke macht heeft, alleen omdat hij lid is van een bepaalde familie;
2. formalisering: rechten en plichten worden geformaliseerd in wetten en contracten, waarvan de handhaving wordt gewaarborgd door de overheid. Politieke macht wordt zo gekoppeld aan en ingeperkt door de wet. Tegelijkertijd wordt de wetgeving het unieke domein van de politiek, waar voorheen allerlei lokale tradities nog rechtsgeldigheid hadden;
3. integratie: bij de groei van politieke macht tot een staat, wordt door belastingen en wetgeving beslag gelegd op een steeds groter deel van hulpbronnen in een samenleving. Tegelijkertijd erkent de staat-in-wording ruimte voor particulier initiatief, van markt en burgerlijke samenleving.

Die drie maatschappelijke sferen raken op steeds weer nieuwe manieren met elkaar verknoot⁹².

Het proces van **staatsvorming** is een combinatie van economische, culturele en politieke ontwikkelingen. In de late Middeleeuwen was er in de West-Europese landen sprake van verstedelijking (urbanisatie), toename van handel (kleine stedelijke nederzettingen werden handelscentra) en groei van de stadsbevolking. De ontdekking van nieuwe werelddelen had ook invloed op de handel. Er kwamen nieuwe afzetmarkten en de koloniën hadden grondstoffen te bieden. De inwoners van de steden, de burgers, slaagden er door hun sterker geworden economische positie in om een grotere economische en politieke zelfstandigheid ten opzichte van de feodale adel te krijgen. Voor de politieke machthebbers was het belangrijk om de steun van de burgers te hebben en belasting bij hen te kunnen innen. In ruil daarvoor werden belemmeringen voor de vrije handel opgeheven, werd er gezorgd voor eenheid in wetten en munten voor dat gebied en voor veiligheid en bescherming van de burgers (belastinggeld werd uitgegeven aan een leger).

Bij onderlinge conflicten kon de staatsmacht optreden als hoogste rechtsprekende instantie. De relatief grote hoeveelheid staten in West-Europa zorgde tegelijkertijd voor vernieuwingen op technologisch gebied (ontwikkeling van vuurwapens en kanonnen) om te voorkomen dat ze economisch of militair verslagen zouden worden door concurrerende staten.

De hierboven beschreven ontwikkelingen leidden tot de verdwijning van feodale samenlevingen en het ontstaan van politieke eenheden die kunnen worden gezien als premoderne staten.

De standen of Statenvergaderingen van de vorsten met de adel en burgerij kunnen worden gezien als de eerste aanzet tot het ontstaan van moderne **politieke instituties**⁹³ en organisaties, een vorm van **representatie** binnen het kader van de premoderne staat.

---

⁹² Gebaseerd op Poggi (2014), p. 54-62. Zie ook: North, Wallis & Weingast (2013), p. 1-29.

⁹³ Noordzij (2009), p. 185

Bij een staat is sprake van een interne soevereine macht die:

1. regeert over een groep mensen;
2. binnen een bepaald grondgebied;
3. en daarbij het geweldsmonopolie en belastingmonopolie bezit.

Externe soevereiniteit betekent dat het staatsgezag niet ondergeschikt is aan het gezag van andere staten.

20.2 Democratisering

Democratie kent meerdere vormen. In sommige maatschappijen blijft democratie beperkt tot het politieke domein, in andere samenlevingen is het uitgebreid tot andere levenssferen. In het politieke domein heeft **democratisering** betrekking op het proces waarbij er naar gestreefd wordt een politiek systeem te ontwerpen, te consolideren en uit te bouwen waarin de burgers participeren in de politieke besluitvorming.

In bredere zin verwijst het begrip democratisering naar "het proces van verandering van de machts- en gezagsverhoudingen door een grotere inspraak en medezeggenschap van degene met minder macht". In beide vormen verwijst het begrip democratisering naar de druk om de participatie van burgers, hun rechten en verantwoordelijkheden uit te breiden. In het politieke domein gaat het meestal om de vormgeving van de representatieve democratie en in de overige domeinen om vormen van directe democratie.

In een zich over langere tijd uitstrekkend ontwikkelingsproces van democratisering hebben de burgers achtereenvolgens vrijheidsrechten, politieke en sociale rechten bedongen. Dit proces van democratisering past bij een individualistische **ideologie** waarbij **gelijkheid** het onderlinge principe is en waarbij meer vrijheid ten opzichte van de staat en medeburgers gerealiseerd wordt. Over de wenselijkheid van verdergaande democratisering verschillen mensen van mening.

Een eerste belangrijke ontwikkeling binnen het democratiseringsproces is de uitbouw geweest van de rechtsstaat, waardoor niet alleen elites, maar steeds meer groepen in de samenleving rechten kregen. Ook bedrijven en andere organisaties hebben meer rechten gekregen en worden zelfs gezien als 'rechtspersonen'.

Een tweede belangrijke ontwikkeling binnen het democratiseringsproces is het ontstaan van de volksvertegenwoordiging. De moderne westerse samenleving heeft de parlementaire democratie als staatsvorm. De soevereiniteit ligt bij het volk en de politieke grondrechten van de burger, met name het actief en passief kiesrecht, staan centraal. De verschillende opvattingen van de (groepen) burgers binnen de samenleving worden door politieke partijen gerepresenteerd in de volksvertegenwoordiging.

Bij het democratiseringsproces kan een aantal kanttekeningen worden geplaatst:

1. De mogelijkheid die burgers hebben om machthebbers te controleren is verkleind, door toename van het gewicht van internationale organisaties (als gevolg van toenemende **globalisering**)⁹⁴.
2. Door toenemende democratisering kan besluitvorming weliswaar meer legitimiteit krijgen maar duurt dan ook langer. De besluitvorming wordt hierdoor minder daadkrachtig als gevolg van noodzaak tot compromisvorming.

---

⁹⁴ Van Hoof & van Ruysseveldt (1996), p. 475

3. Deelnemers aan verschillende vormen van burgerparticipatie vormen in Nederland geen representatieve groep. Dat komt ook doordat de machtsbronnen in de samenleving ongelijk verdeeld zijn. De meeste deelnemers zijn gemiddeld tot hoog opgeleid, autochtoon en van middelbare leeftijd en de inzet van meer participatie-instrumenten heeft niet geleid tot het bereiken van nieuwe groepen, zoals jongeren en migranten⁹⁵.

20.3 Globalisering

Globalisering is "het proces van uitbreiding en intensivering van contacten en afhankelijkheden over zeer grote afstanden en over landsgrenzen heen" op economisch, juridisch, politiek, sociaal-cultureel en ecologisch gebied (global society). Er is meer internationale handel gekomen; door de groei en het machtiger worden van multinationals is er sprake van supranationale handelsblokken; door internationale politiek is de betekenis van internationale samenwerkingsrelaties zoals de Verenigde Naties of de Europese Unie toegenomen. Migratiestromen zijn toegenomen en er is meer culturele uitwisseling. Op communicatiegebied is vrijwel de gehele wereld met elkaar verbonden. Door globalisering zijn alle delen van het ecosysteem met elkaar verbonden en hebben processen aan de ene kant van de wereld consequenties voor andere delen van de wereld⁹⁶.

Globalisering wordt als een positief en een negatief proces gezien. De voorstanders (hyperglobalisten) wijzen op het groeiperspectief: zij zien mogelijkheden om economische ontwikkeling te realiseren en om met toepassing van technologie en andere maatregelen de ecologische problemen aan te pakken. Mondiale cultuurstromen kunnen nieuw leven inblazen in lokale culturen (culturele uitwisseling)⁹⁷ en hebben een wereldwijd bereik⁹⁸. Op politiek, juridisch en economisch terrein zijn veel internationale organisaties in het leven geroepen die samenwerken om groei te bevorderen⁹⁹. De tegenstanders (andersglobalisten) vinden dat er op tal van fronten een duidelijke pas op de plaats gemaakt moet worden om overproductie en overconsumptie en de verdere belasting van het milieu, uitputting van grondstoffen en toenemende verkwisting tegen te gaan. Internationale economische crises brengen de onderlinge afhankelijkheid aan het licht en leiden tot bijna wereldwijde economische stagnatie. Het onwenselijke groeidenken moet ingedamd worden. Op cultureel terrein is sprake van nieuwe culturele tegenstellingen en een verspreiding van een steeds homogener populaire cultuur (cultureel imperialisme vanuit de VS)¹⁰⁰. De opkomst van mondiale commerciële media leidt tot een mondiale markt met weinig differentiatie in aanbod¹⁰¹, waarin het politieke en maatschappelijke nieuws gemarginaliseerd dreigt te worden. De digitale ontwikkeling maakt het voor kleine aanbieders wel makkelijker om digitale kanalen te starten. Op politiek terrein heeft globalisering ingrijpende gevolgen voor samenlevingen en politieke stelsels.

---

⁹⁵ Leyenaar & Jacobs (2011), p. 96.

⁹⁶ Steger (2014)

⁹⁷ Steger (2014), p. 88-93

⁹⁸ Zie ook 11.3

⁹⁹ Zie 12.1 en 12.2

¹⁰⁰ Steger (2014), p. 88-93

¹⁰¹ Idem p. 95

Voorstanders en tegenstanders van globalisering kunnen moeilijk tot elkaar komen, omdat ze fundamenteel anders denken over problemen en oplossing:

- Meer aandacht voor profijt op korte termijn versus meer aandacht voor langetermijneffecten.
- Verschillende standpunten ten aanzien van duurzaamheid in relatie tot de wenselijkheid en mogelijkheid van economische groei (het behoud van natuurlijk bronnen voor later, de reductie van de overbevolking en het terugbrengen van verkwisting en vervuiling).
- Verschillende houdingen en standpunten ten aanzien van de aard en het oplossend vermogen van de wetenschap en de technologie¹⁰².
- Verschillende betekenis die gehecht wordt aan de ongelijke verhoudingen die naar voren komen bij ecologische problemen. De schade die aan de omgeving aangebracht wordt is wel grensoverschrijdend, maar ook weer niet gelijk verdeeld over gebieden en de wereld.

Vanuit de verschillende paradigma's worden uiteenlopende accenten gelegd. Een centraal element in de theorievorming vanuit het **functionalisme**-paradigma betreft de vraag in hoeverre en waar de globalisering tot een toenemende wereldwijde wederzijdse afhankelijkheid leidt. Daaraan gekoppeld is de onderzoeksvraag of de globalisering leidt tot één 'wereldsysteem' of de vorm krijgt van afzonderlijke deelsystemen bestaande uit regionale samenwerkingsnetwerken van staten.

Vanuit het **conflict**-paradigma zijn er vragen te stellen bij het proces van globalisering als: creëert globalisering nieuwe vormen van ongelijkheid en nieuwe machtsverhoudingen in de wereld? Eén van de eerste theorieën over globalisering in de sociale wetenschappen ging uit van de stelling dat de transnationale uitbreiding van het kapitalistische economische stelsel heeft geleid tot een driedeling. Naast een 'centrum' dat gevormd wordt door de rijkste landen is er een 'periferie' van de allerarmste samenleving ontstaan en een semiperiferie ertussenin die het systeem completeerde¹⁰³.

Vanuit het **socialconstructivisme**-paradigma staat de betekenis centraal die mensen toekennen aan globalisering: bedreiging (voor identiteit en welvaart), of juist als verrijking (voor identiteit en welvaart). Globalisering is niet alleen een proces van verandering en **institutionalisering** dat zich in objectieve zin voordoet, maar vindt ook plaats op het subjectieve vlak van het menselijk bewustzijn en de ontwikkeling van de identiteit. De globalisering heeft ertoe geleid dat het referentiekader van veel mensen mondiaal geworden is. Waren het vroeger vooral de welgestelden die verre reizen konden maken en wereldwijd met andere culturen konden kennismaken, tegenwoordig voelen veel meer mensen zichzelf een wereldburger en zijn grote aantallen mensen zich ervan bewust dat zij deel uitmaken van de wereldgemeenschap.

Subdomein E3: Effecten van veranderingen binnen een specifieke context op andere maatschappelijke vraagstukken

21. De kandidaat kan uitleggen welke veranderingen zich hebben voorgedaan binnen een specifieke context en wat daarvan de effecten zijn op vraagstukken van identiteit, binding en ongelijkheid. Tevens kan hij

---

¹⁰² Beck (1992)

¹⁰³ Wallerstein (1974; 1979).

maatschappelijke vraagstukken relateren aan drie paradoxen van modernisering.

21.1 De wording van de moderne westerse samenleving

Het begrip moderne samenleving wordt gebruikt om een samenleving te beschrijven aan de hand van een aantal ingrijpende sociale en politieke processen die zich langzamerhand op verschillende tijden voorgedaan hebben vanaf het tijdvak dat in de Europese geschiedenis aangeduid wordt als de Verlichting. Die tijd werd gekenmerkt door een ander soort denken dan in vele eeuwen daarvoor gangbaar was. De sociale wetenschappen ontstaan in dezelfde tijd en definiëren zichzelf dikwijls als de systematische wetenschappelijke reflectie op de opkomst van de moderne samenleving. Sociale en politieke processen die de moderne samenleving hebben vormgegeven zijn **rationalisering**, **institutionalisering**, **individualisering** en **democratisering**. Recentelijk is daar het proces van **globalisering** bijgekomen. Vele traditionele opvattingen, vanzelfsprekende waarden en culturele patronen met betrekking tot gezin, arbeid, buurt, godsdienst, kerk, politiek, seksualiteit, sociale klasse, land en wetenschap blijken de afgelopen twee eeuwen aan ingrijpende veranderingen onderhevig. Deze uiteenlopende veranderingsprocessen worden door verschillende sociale wetenschappers samengevat onder het begrip modernisering.

Kenmerken van de moderne westerse samenleving¹⁰⁴:

- (politiek)
een staatsbureaucratie waarin de **macht** van de overheid wordt gelegitimeerd door de steun van burgers (parlementaire- of presidentiële democratie gebaseerd op volkssoevereiniteit) en wordt beperkt door de (klassieke) grondrechten van burgers (rechtsstaat), en waarin de overheid sociale grondrechten van burgers garandeert (verzorgingsstaat).
- (economisch)
  - een gemengde economie waarbinnen het productiesysteem in hoge mate is gerationaliseerd en gedifferentieerd en waarbij loonarbeid binnen het arbeidsbestel dominant is;
  - een geglobaliseerde wereldmarkt;
  - wereldwijd een toegenomen welvaart;
  - een kenniseconomie (economie gekenmerkt door vernieuwing, complexe technologie en een hoog opleidingsniveau van de werkende bevolking).
- (demografisch)
een heterogene samenstelling van de bevolking (migratie), die zich in steden concentreert (urbanisatie).
- (sociaal en cultureel)
een **cultuur** die in hoge mate seculier is, waarin wetenschap en recht een belangrijke rol spelen in het denken en handelen, waarin veelvuldige en veelsoortige **bindingen** tussen mensen bestaan die tegelijkertijd ook minder hecht zijn, waarin zelfontplooiing en persoonlijke autonomie centraal staan en waarin een duidelijke scheiding bestaat tussen private sfeer en publieke sfeer.

Ideologie van de modernisering

Men spreekt van een 'ideologie van de modernisering' als niet alleen wordt gewezen op feitelijke veranderingsprocessen, maar er ook vanuit wordt gegaan dat deze veranderingsprocessen onvermijdelijk zijn en leiden tot vooruitgang, aangedreven door

---

¹⁰⁴ vrij naar van Hoof & van Ruysseveldt (1996), p. 24

de ontwikkeling van wetenschap en technologie en hun toepassingen in productie van goederen en diensten¹⁰⁵. Modernisering wordt aldus een centrale plaats gegeven in een visie op de gewenste samenleving, vandaar dat deze zienswijze een **ideologie** wordt genoemd. Dit vooruitgangsgeloof is universalistisch, dat wil zeggen dat ze ervan uitgaat dat de traditionele verhoudingen geleidelijk aan, waar ook ter wereld, plaats zullen maken voor een overal gelijke modern westerse samenlevingsvorm. Dit miskent volgens critici van deze ideologie (cultuurrelativisten) dat de manier waarop de moderniteit wordt gerealiseerd afhankelijk is van de maatschappelijke en culturele (begin)condities waaronder innovaties plaatsvinden¹⁰⁶, en ook dat modernisering niet per se vooruitgang, iets positiefs, betekent. Modernisering kent volgens deze critici derhalve vele varianten: de modernisering verliep en verloopt bijvoorbeeld anders in China dan in West-Europa. De sterk gewortelde collectivistische cultuur en de 'één-kindpolitiek' zijn bijvoorbeeld specifiek Chinese factoren die van invloed zijn op de manier waarop het moderniseringsproces in China verloopt.

21.2 Veranderingen in de vorming van mensen

In de moderne samenleving is – in vergelijking met de traditionele samenleving – de band tussen de persoonlijke **identiteit** en de collectieve identiteit minder direct geworden¹⁰⁷. De familiebanden zijn veel zwakker dan in de traditionele samenleving, de dominante rol van de religie en de kerkgemeenschap is teruggedrongen tot de sfeer van de zingeving (en bij steeds meer mensen speelt de kerk geen rol in hun leven) en voor Nederland in het bijzonder geldt dat de samenleving is ontzuild.

Andere collectieve identiteiten zoals het nationale bewustzijn, het klassenbewustzijn of dat van beroepsgroepen vervaagden in de loop van de twintigste eeuw¹⁰⁸. Deze ontwikkelingen hebben ervoor gezorgd dat individuen meer ruimte hebben gekregen voor het maken van eigen keuzes en het ontplooien van hun capaciteiten¹⁰⁹. De invulling van de persoonlijke identiteit wordt gezien als een kwestie van een eigen keuze uit een veelheid van sociale groepen of levensstijlen waartoe iemand wil behoren. Mensen stellen uit de vele beschikbare overtuigingen, levensvormen en gedragspatronen een eigen individuele levensstijl samen die voortdurend kan worden aangepast aan nieuwe keuzes. De diversiteit aan beschikbare gedragspatronen neemt door de **globalisering** alsnog toe. Voor het individu is er veel ruimte voor zelfontplooiing en zelfexpressie (gepropageerd door de **ideologie** van het individualisme), in de samenleving als geheel is er sprake van pluralisme in levensstijlen.

Dit wil niet zeggen dat het individu geheel op zichzelf leeft: men blijft afhankelijk van sociale **bindingen**, alleen zijn deze zelf gekozen en zijn ze meer gebaseerd op de vervulling van een specifieke, en vaak tijdelijke affectieve behoefte. Bovendien zijn de omgangscodes binnen sociale verbanden flexibeler geworden (informalisering). In de moderne westerse samenleving verloopt – in lijn met de **individualisering** –, de vorming van een gezin trager (door het minder snel aangaan van vaste relaties en de latere keuze voor kinderen), het wordt eerder ontbonden dan in vroegere tijden en het moderne gezin kenmerkt zich door een tweevoudig kostwinnerschap.

De relatief grote vrijheid van de moderne mens is echter niet onbeperkt. In het **socialisatie**proces van de moderne samenleving worden de leden van de samenleving door meestal anonieme sociale controlemechanismen gedisciplineerd en aangespoord

---

¹⁰⁵ Berting (2006), p. 27

¹⁰⁶ idem

¹⁰⁷ Van Hoof & van Ruysseveldt (1996), p. 407

¹⁰⁸ Van Hoof & van Ruysseveldt (1996), p. 408

¹⁰⁹ Van Hoof & van Ruysseveldt (1996), p. 395

om zich 'normaal' te gedragen. Als gevolg van de toename van de hoeveelheid mensen waarvan men afhankelijk is, neemt de dwang tot zelfdwang die door de omgeving wordt uitgeoefend toe. Dit civilisatieproces zorgt ervoor dat onmiddellijke driftbevrediging steeds meer met schuldgevoelens worden beladen. Bovendien is in de individualistische prestatiesamenleving een patroon van uitgestelde behoeftebevrediging verankerd. Ook de individuele levensstijl wordt in de moderne samenleving gekenmerkt door doelrationeel handelen.

Kanttekeningen die bij de vorming van de **identiteit** in de moderne samenleving worden gezet, zijn onder andere de volgende:

1. De relatief grote vrijheid van de moderne mens kan niet verhullen dat op tal van maatschappelijke terreinen individuen geconditioneerd zijn tot een betrekkelijk passieve en afhankelijke levenshouding¹¹⁰.
2. De moderne flexibele persoonlijke identiteit is minder solide en stabiel dan de identiteit van mensen uit meer collectivistische samenlevingen. Dit bergt het risico van een persoonlijke identiteit die gespleten en instabiel is¹¹¹.
3. De (schijnbare) bevrijding van de afhankelijkheid van de natuur gaat samen met een vergrote afhankelijkheid van de technologie en de mensen die deze technologie beheersen¹¹².
4. De mate van zelfsturing die van mensen wordt verlangd in de moderne samenleving, is niet door iedereen bereikt of te bereiken.

21.3 Veranderingen in de verhoudingen tussen mensen

Met de sterke toename van de omvang van de markt is ook de arbeidsverdeling in de afgelopen eeuwen enorm toegenomen. De productie van een bepaald goed of dienst geschiedt door individuen en/of organisaties die zich daarop hebben gespecialiseerd, met als gevolg dat men voor het kunnen beschikken over goederen en diensten steeds meer afhankelijk is van anderen. Ook het inzetten van kennis uit wetenschap en technologie om nieuwe producten te ontwikkelen en efficiënter te produceren (en daardoor winstmaximalisatie te bereiken), draagt bij aan de toename van de arbeidsverdeling, zowel binnen het productieproces van de ondernemingen als binnen de maatschappij als geheel.

Een ver doorgevoerde arbeidsverdeling heeft gevolgen voor de mate van **sociale ongelijkheid** binnen een samenleving. Traditionele samenlevingen, waarin de arbeidsverdeling gering is, worden gekenmerkt door een rigide sociale stratificatie: de verschillende sociale lagen, elk bestaande uit min of meer gelijkwaardige posities zijn sterk van elkaar gescheiden. Dit gaat gepaard met een lage sociale mobiliteit: de sociale positie die men inneemt, is bij geboorte bepaald en ligt voor het hele leven vast (standensamenleving). De sociale ongelijkheid is groot en gebaseerd op afkomst. In de vroegindustriële samenleving is de sociale ongelijkheid ook groot maar gebaseerd op de economische groep waartoe men behoort (klassensamenleving). De sociale stratificatie is nog steeds rigide en de sociale mobiliteit gering. De sociale ongelijkheid wordt over generaties gereproduceerd.

Als er in wetenschap en technologie grote ontdekkingen worden gedaan en de arbeidsproductiviteit en welvaart toenemen, dan neemt de arbeidsverdeling toe en daarmee de vraag naar hogeropgeleiden en middenklassenbanen (vooral in de dienstensector). Aangezien opleidingsniveau als bepalende factor voor de

---

¹¹⁰ Van der Loo & van Reijen (1997), p. 215

¹¹¹ Van Hoof & van Ruysseveldt (1996), p. 409

¹¹² Van der Loo & van Reijen (1997), p. 245

mogelijkheden om te stijgen op de maatschappelijke ladder steeds meer aan belang wint, neemt de opwaartse sociale mobiliteit toe. Samen met de toename van de macht van de arbeidersbeweging en daaraan gekoppelde opkomst van de verzorgingsstaat zorgde dit tot de jaren tachtig van de 20^e eeuw voor een afname van de **sociale ongelijkheid** in West Europa. De verhoudingen tussen werknemers en werkgevers werden in Nederland **geinstitutionaliseerd** waardoor een overlegeconomie ontstond. De gevoeligheid voor sociale ongelijkheid binnen de samenleving nam toe. De overheid zette zich steeds meer in voor de sociale grondrechten (waaronder onderwijs) en nam maatregelen om ongelijkheid tegen te gaan, ook in de private sfeer.

In de moderne samenleving leidde de verdeling van arbeid en de daarvoor benodigde scholing tot een grotere sociale mobiliteit en een sociale stratificatie waarin de sociale verschillen niet meer alleen betrekking hebben op het economische kapitaal dat men bezit. Ondanks de (aanvankelijke) vermindering van sociale ongelijkheid op de maatschappelijke ladders van inkomen en macht bleven de statusverhoudingen belangrijk. Het zogenaamde culturele kapitaal, dat onder andere het gevolg is van de opleiding die men heeft gevolgd en/of tot uiting komt in de levensstijl die men etaleert, werden in de moderne samenleving alsmaar bepalender voor iemands maatschappelijke positie.

Vanaf de jaren tachtig in de 20^e eeuw werden in vrijwel alle westerse landen de inkomensverschillen weer groter, in de meeste landen in sterkere mate dan in Nederland. Ook in Nederland nam het verschil tussen de tien procent mensen die het minst en de tien procent mensen die het meest verdienen, toe. Vermogen is in Nederland net als in andere landen ongelijker verdeeld dan inkomen¹¹³.

Een aantal negatieve aspecten die volgens critici kleven aan de in dit moderniseringsproces ontstane individualistische prestatiesamenleving zijn:

1. Het onderschatten van het belang van factoren als etniciteit, geslacht en maatschappelijke afkomst voor iemands maatschappelijke kansen door de moderne (meritocratische) gedachte dat in de huidige samenleving alleen je individuele capaciteiten uiteindelijk bepalend zijn voor je maatschappelijke positie
2. De toename van de sociale ongelijkheid (zowel tussen landen als binnen landen) die plaatsvindt als gevolg van de vergroting van de markt door economische globalisering waardoor de positie van overheid en werknemers wordt verzwakt ten opzichte van de bedrijven.

Als positieve aspecten worden genoemd:

1. Het ongekeerde aanbod voor een individu om zich verder te ontwikkelen, zijn talenten te benutten en daarmee zijn maatschappelijke kansen te vergroten.
2. Het zelfstandig keuzes kunnen maken voor de inrichting van zijn leven bevrijdt het individu van verplichtingen vanuit sociale verbanden waar hij deel van uit maakt.

21.4 Veranderingen in de verbondenheid tussen mensen

21.4.1 Binding en sociale integratie

De onderlinge verbondenheid in de moderne samenleving is in de loop van het moderniseringsproces versterkt door een aantal integratiemechanismen waarvan de steeds machtiger wordende staat zich heeft bediend¹¹⁴. De toekenning van politieke en sociale rechten aan alle burgers en de uitbouw van een nationaal onderwijssysteem

---

¹¹³ WRR (2014)

¹¹⁴ Van Hoof & van Ruysseveldt (1996), p. 394

zorgden ervoor dat integratie (deelname aan en betrokkenheid bij de samenleving) van voorheen kansarme groepen werd bevorderd en er een nationale **cultuur** en **identiteit** ontstond. Bovendien werden maatschappelijke tegenstellingen afgezwakt door de toename van sociale zekerheidsvoorzieningen en andere regelingen om de arbeiders te beschermen. In Nederland heeft de **institutionalisering** van de arbeidsverhoudingen, resulterend in een overlegeconomie hieraan overigens ook bijgedragen.

De afname van (ervaren) **sociale ongelijkheid** heeft een informalisering van sociale relaties mogelijk gemaakt¹¹⁵. Er heeft zich een verschuiving voorgedaan van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding. En ook buiten de privésfeer is sprake van egalitaire omgangsvormen. Hoewel informaliteit de norm is, neemt toch de behoefte aan een zekere formalisering weer toe. Zo worden er steeds meer regels en procedures vastgelegd om verantwoordelijkheden en aansprakelijkheden tussen overheid en burgers en burgers onderling te regelen¹¹⁶.

21.4.2 Binding en maatschappelijk middenveld

Het - in de moderne samenleving dominante - wetenschappelijke wereldbeeld heeft geleid tot minder ruimte voor levensbeschouwingen om overkoepelende en legitimerende waarheden over te dragen. Er is geen sprake meer van één dominante religie die alom in de samenleving aanwezig is en door vrijwel iedereen wordt beleden, maar van vele (vaak niet-godsdienstige) levensbeschouwingen met eigen waarden, normen en betekenissen. In Nederland is religie na de snelle ontzuiling en ontkerkelijking in de tweede helft van de twintigste eeuw vooral nog van belang in de privésfeer, en dan vooral bij biografische overgangen als geboorte en overlijden. De bindende kracht van religie, in Nederland grotendeels gerealiseerd door identificatie met een bepaalde zuil of kerkelijke subcultuur, is sterk afgenomen en lijkt plaats te hebben gemaakt voor meer individueel getinte vormen van affiniteit¹¹⁷. De religieuze verbondenheid van moslims in Nederland lijkt groter dan die onder andere religieuze groepen in Nederland (met name christelijke)¹¹⁸.

Over een andere verbindende factor binnen de Nederlandse samenleving, het verenigingsleven, valt op te merken dat het traditionele verenigingsleven dat gekenmerkt wordt door grote loyaliteit van leden aan hun vereniging, afneemt ten gunste van meer indirecte en meer via de media lopende betrokkenheid van burgers bij maatschappelijke organisaties¹¹⁹. Toch slagen deze 'dunnere' organisaties er nog goed in om de interne samenhang op peil te houden. Ze zorgen daarnaast voor een grotere **sociale cohesie** doordat ze zich niet afsluiten van de rest van de samenleving maar juist meer aandacht zijn gaan geven aan wat hun bijdrage aan de gemeenschap als geheel kan zijn.

21.4.3 Binding en sociale netwerken

Door de toename van de arbeidsverdeling en de toename van het aantal levensstijlen binnen de moderne samenleving, verschillen de levens van mensen veel meer van elkaar dan dat in de traditionele samenleving het geval is. De afhankelijkheid ten opzichte van anderen verandert: men wordt van steeds meer mensen telkens minder afhankelijk. Ook de afhankelijkheid en verbondenheid met de directe geografische omgeving is afgenomen als gevolg van technologische vernieuwingen waarvan de

¹¹⁵ Van der Loo & van Reijen (1997), p. 137

¹¹⁶ Schnabel (2004)

¹¹⁷ De Hart (2008), p. 410

¹¹⁸ SCP (2012), p. 22

¹¹⁹ Van den Berg (2008), p. 84

informatisering (op steeds grotere schaal gebruiken van ICT) wel de belangrijkste is. De geografische afstand is als beperking voor het tot stand brengen van intermenselijke verhoudingen sterk in belang afgenomen. Sociale netwerken worden door **globalisering** en informatisering steeds uitgestrekter.

De contacten binnen die netwerken zijn lossier, veranderlijk en grootschalig¹²⁰. Gevolg hiervan is dat de solidariteit binnen de moderne samenleving als geheel minder sterk is dan in de traditionele samenleving waar de onderlinge **bindingen** veelvuldig en hecht zijn.

Tegelijkertijd is het echter wel zo dat in de moderne pluriforme leefwereld er meer mogelijkheden zijn om met gelijkgezinden hechte banden te ontwikkelen, wat onder meer tot uiting komt in het bestaan van verschillende subculturen¹²¹. Zelfgekozen **bindingen** (vaak gebaseerd op levensstijl) hebben in de moderne samenleving aan belang gewonnen ten opzichte van traditionele bindingen als familiebindingen en stands- en klassenbindingen. En deze traditionele bindingen zijn zelf ook lossier en veranderlijker geworden.

Kanttekeningen die bij de sociale cohesie binnen de moderne samenleving kunnen worden gezet, zijn de volgende:

1. De sociale cohesie die is toegenomen ten gevolge van het afzakken van maatschappelijke tegenstellingen door de toename van verzorgingsstaatvoorzieningen, wordt in gevaar gebracht door het calculerende gebruik van die voorzieningen door de moderne burger.

Individualisering leidt tot een groter beroep op uitkeringen; tegelijkertijd vormt de meer calculerende mentaliteit van individuen ook een bedreiging voor de morele basis van de verzorgingsstaat, de solidariteit¹²².

2. Een hogere etnische diversiteit in de directe woonomgeving gaat gepaard met een lagere **sociale cohesie**. Putnam (2007) verklaarde dit verschijnsel door schildpadgedrag: mensen kruipen in hun schulp en sluiten zich af voor de buurtgenoten, ook overigens voor buurtgenoten met dezelfde etnische achtergrond. Het SCP¹²³ verklaart het negatieve verband tussen etnische diversiteit en sociale cohesie in Nederland door te wijzen op het gegeven dat in etnisch diverse buurten meer mensen wonen die zich in een achterstandspositie bevinden. Dat is volgens hen de verklarende factor voor een lagere sociale cohesie, niet de etnische diversiteit.

3. De gevolgen van **globalisering** voor de nationale sociale cohesie zijn onduidelijk. Naarmate globalisering meer gepaard gaat met een verlies aan functies van de staat en met verlies aan nationale soevereiniteit dreigt ook de sociale cohesie binnen staten aangetast te worden. Daarnaast verliezen nationale culturen, identiteiten en levensstijlen aan kracht als gevolg van migratiestromen, frequentere internationale contacten (massatoerisme) en wereldwijd opererende massamedia¹²⁴. Dit heeft tegelijkertijd een tegenbeweging opgeroepen die juist het eigene van de nationale en lokale cultuur benadrukt en wil behouden¹²⁵.

4. De sociale netwerken, die zich door de toename van technologische beheersingsmogelijkheden, alsmar uitbreiden, zijn voor de individuen en groepen die

¹²⁰ Van der Loo & van Reijen (1997), p.102

¹²¹ Van Hoof & van Ruysseveldt (1996), p. 396

¹²² Van Hoof & van Ruysseveldt (1996), p. 396

¹²³ Gijsberts et al. (2008), p. 309-366

¹²⁴ Van Hoof & van Ruysseveldt (1996), p. 517-518

¹²⁵ Zie ook subdomein D, 16.3

daarvan deel uitmaken niet meer te overzien en niet meer te reguleren¹²⁶.

21.5 Paradoxen van modernisering **Verzelfstandiging versus verafhankelijkking**

De eerste paradox betreft de schijnbare tegenstelling die er bestaat tussen enerzijds verzelfstandiging en anderzijds verafhankelijkking. Door de toenemende differentiatie is de samenleving steeds meer opgesplitst in van elkaar verschillende, functioneel gespecialiseerde eenheden.

Deze zelfstandige organisaties hebben elk de vrijheid om zich op een zelf gekozen wijze te ontwikkelen. Tegelijkertijd zijn deze organisaties omdat ze zich hebben gespecialiseerd, afhankelijker geworden van de andere gespecialiseerde eenheden binnen de samenleving. Naarmate de verzelfstandiging toeneemt, neemt dus ook de wederzijdse afhankelijkheid toe. Door **globalisering** is die wederzijdse afhankelijkheid het niveau van de nationale samenleving ontstegen.

Deze paradox betreft niet alleen organisaties binnen de moderne samenleving. Ook op individueel niveau is er een schijnbare tegenstelling tussen enerzijds verzelfstandiging en anderzijds verafhankelijkking. De beperkingen die de mens worden opgelegd door de natuurlijke omgeving waarin hij leeft enerzijds en zijn eigen lichaam anderzijds, zijn door de wetenschappelijke en technologische vooruitgang aanzienlijk verminderd. Daarnaast heeft het individu zich bevrijd uit de knellende banden van zijn directe sociale omgeving. De mogelijkheden om zijn leven zelf invulling te geven, zijn sterk toegenomen.

Daarvoor is hij echter wel afhankelijker geworden van de technische hulpmiddelen en van de sociale en psychologische condities die vereist zijn om (de technologie te kunnen gebruiken om) de natuurlijke en lichamelijke beperkingen op te kunnen heffen. Tegelijkertijd is het moderne individu gedwongen zich aan te passen aan de eisen van manipulerende en/of bureaucratische systemen en structuren: concrete afhankelijkheden hebben plaatsgemaakt voor een anonieme en diffuse afhankelijkheid van steeds omvattender wordende collectieven die het schijnbaar vrije individu dwingen om keuzes te maken.

Generalisering versus pluralisering

Een tweede paradox betreft de schijnbare tegenstelling tussen enerzijds generalisering en anderzijds pluralisering van **cultuur**. Met generalisering wordt het proces bedoeld waarin de wereld van hechte, maar sterk van elkaar verschillende culturen langzamerhand plaats maakt voor een universele cultuur die gekenmerkt wordt door abstracte en algemene ideeën, conventies en routines. De specifiek bij een culturele gemeenschap behorende voorstellingen zijn losgeweekt uit hun oorspronkelijke context, hebben zich vervolgens vermengd met andere cultuurvormen, om daarna wederom op een algemene wijze te worden beleefd en in praktijk te worden gebracht¹²⁷. Deze ontwikkeling naar een algemene, universele cultuur is door de **globalisering** alleen nog maar versterkt. De massaliteit en vervlakking van deze mondiale (media)cultuur heeft echter ook geleid tot de behoefte van groepen mensen om in hun eigen vertrouwde leefomgeving een nieuwe, eigen cultuur te creëren. Het tot stand komen van al deze van elkaar verschillende kleinschalige culturen wordt pluralisering genoemd.

---

¹²⁶ Van der Loo & van Reijen (1997), p. 245

¹²⁷ Van der Loo & van Reijen (1997), p. 50

Rationeel versus emotioneel

Een derde paradox betreft de schijnbare tegenstelling tussen het beeld van de moderne mens als rationeel handelend individu enerzijds en als irrationeel, emotionele behoeften nastrevend wezen anderzijds. De moderne levensstijl wordt gekenmerkt door individueel, doelrationeel handelen. Op grond van doelen die ze zelf hebben bepaald, kiezen mensen voor bepaalde handelingsstrategieën.

Om succesvol te zijn ten opzichte van anderen is zelfbeheersing en 'impression management' een belangrijke handelingsstrategie. En om succesvol te zijn in de individualistische prestatiesamenleving is het een belangrijke handelingsstrategie om behoeften uit te stellen. Tegelijkertijd hebben de toename van de welvaart, de als gevolg daarvan toegenomen beschikbare vrije tijd en de **individualisering** het voor mensen makkelijker gemaakt om hun eigen gevoelsleven te cultiveren en in het openbaar uit te dragen, daarvoor gebruikmakend van verschillende media. Ook kunnen behoeften, op allerlei gebied - van seksueel tot spiritueel - instant worden bevredigd (consumptiecultuur).

Subdomein E4: Standpunten van aanhangers van politieke stromingen over vraagstukken die samenhangen met veranderingsprocessen

22. De kandidaat kan binnen een specifieke context onderscheiden welke standpunten aanhangers van de verschillende politieke stromingen innemen ten aanzien van veranderingsprocessen in een samenleving¹²⁸.

22.1 Opvattingen van de politieke stromingen over globalisering

Een punt in de discussies over de gevolgen van het voortschrijden van **globalisering** is de vraag welke gevolgen dit proces heeft voor de **sociale cohesie** in de moderne samenleving. Thema's die daarbij aan bod komen zijn o.a.: het verdwijnen van maatschappelijke solidariteit, de overheveling van nationale bevoegdheden naar supranationale instanties (zoals de EU of de VN), de bedreiging van oorspronkelijke culturen als gevolg van de alsmaar dominantier wordende westerse (met name Amerikaanse) cultuur, gevolgen van de toename van de mondiale economische verwevenheid en de mondiale ecologische problematiek.

Aanhangers van de politieke stromingen nemen daarover standpunten in vanuit hun **ideologie**.

Confessionarisme

Voor confessionarissen is de eigen lokale gemeenschap van belang omdat hier in de eerste plaats de verantwoordelijkheid ligt voor het samenleven en voor de zorg voor elkaar. Deze eigen lokale gemeenschap hoeft niet prijsgegeven te worden als mensen hun blik over de landsgrenzen richten op Europa en de wereld buiten Europa. Immers de verbondenheid met mensen gaat ook over de grenzen heen.

Vanuit het idee van rentmeesterschap voelen confessionarissen zich geroepen tot zorg voor de natuur/aarde en de cultuur. De steeds schaarser wordende grondstoffen dwingen de mens wellicht om op korte termijn pijnlijke keuzes te maken. Maar confessionarissen zijn daartoe bereid als daarmee op lange termijn beschermd kan worden wat van waarde is.

---

¹²⁸ Hierbij is gebruik gemaakt van de beginselverklaringen van diverse politieke partijen die politieke stromingen vertegenwoordigen.

Liberalisme

Liberalen vinden het belangrijk om het particulier eigendom te bevorderen en ondernemerschap te stimuleren. Ze zijn groot voorstander van vrijhandel tussen staten.

Europese samenwerking zien liberalen als een effectief middel om vrijheid, welvaart en veiligheid te vergroten; zowel in Nederland als in de andere lidstaten van de Europese Unie. Liberalen hebben veel meer vertrouwen in het markmechanisme dan bijvoorbeeld sociaaldemocraten en hebben minder behoefte om de eventuele negatieve gevolgen van de globalisering te bestrijden via regelgeving en overeenkomsten (bijvoorbeeld de financiële markten).

Liberalen hechten grote waarde aan de groei van wetenschappelijke kennis en technologische vooruitgang. Vooral op het gebied van de duurzame zorg voor natuur, milieu en energievoorziening. Milieu en economie zijn twee kanten van eenzelfde medaille, volgens liberalen. Door duurzame manieren van ondernemen kunnen milieu en economische groei hand in hand gaan.

Sociaaldemocratie

Sociaaldemocraten willen een Europese én internationale beweging die zich verzet tegen schending van mensenrechten, tegen onredelijke ongelijkheid van inkomen en macht, tegen armoede, tegen discriminatie en tegen de uitputting en vervuiling van het milieu. Zij vinden een sterke economie en een vitale markt van belang maar deze moet begrensd worden door kaders als: sociale rechtvaardigheid, democratische verantwoording, publiek belang, culturele ontwikkeling en ecologische duurzaamheid. Zij vinden in tegenstelling tot de liberalen wel dat de eventuele negatieve gevolgen van de globalisering bestreden moeten worden via internationale regelgeving en overeenkomsten.

Sociaaldemocraten vinden dat in de mondiale economie duurzaam gebruik moet worden gemaakt van ruimte en grondstoffen. De eerlijke verdeling van deze schaarse zaken staat daarbij voorop. Er moeten mondiale afspraken gemaakt worden over beperking van het gebruik van fossiele brandstoffen en het stimuleren van duurzame alternatieven. Mondialisering moet onrecht en ongelijkheid verkleinen in plaats van vergroten.

22.2 Opvattingen van aanhangers van politieke stromingen over individualisering

Een punt in de discussies over de gevolgen van het voortschrijdende proces van individualisering is de vraag welke gevolgen dit proces heeft voor de identiteitsontwikkeling in de moderne samenleving. Thema's die daarbij aan bod komen zijn o.a.: het hanteren van levensstijlen als expressie van iemands identiteit, de consumptiemaatschappij, de 'patchwork'-identiteit van de moderne mens, de netwerksamenleving.

Confessionarisme

Confessionarissen constateren dat ontwikkelingen als individualisering tot onbehagen leiden. Ook door de veelheid aan culturen die in ons land naast en met elkaar leven is het vormen van een gemeenschap moeilijker geworden. Confessionarissen vinden het van belang dat burgers betrokken zijn bij elkaar, zodat de onderlinge verbondenheid sterker wordt: "We leven niet alleen voor onszelf, maar we zijn pas mens door met elkaar te leven".

Liberalisme

Liberalen willen een Nederland waar mensen de ruimte krijgen om iets buitengewoons

te maken van hun leven maken. Liberalen willen mensen niet afhankelijk maken van de overheid maar hen te helpen op eigen benen te staan.

Liberalen beschouwen de individuele vrijheid, zowel in geestelijk als in materieel opzicht, als het hoogste goed. De mens is een sociaal wezen. Het verband in onze samenleving wordt niet van bovenaf opgelegd, maar komt tot stand dankzij vrijwillige relaties tussen vrije mensen. Het staat elk mens vrij om de sociale relaties van zijn of haar keuze aan te gaan, net zoals het iedereen vrij staat weer uit die verbanden te treden.

Sociaaldemocratie

Sociaaldemocraten waarderen de sterk toegenomen mogelijkheden van individuele variatie in levensstijlen. Maar de successen van de culturele emancipatie stellen ook hoge eisen aan de tolerantie van mensen. Iedere burger hoort respectvol met anderen om te gaan. Er moet ruimte zijn voor verschillende levensbeschouwingen, levensstijlen en culturen. Samenleven vraagt een inspanning van iedereen. Individualisering moet echter niet leiden tot grotere **sociale ongelijkheid**. Sociaaldemocraten vinden dat de overheid mensen moeten beschermen die niet in staat zijn op eigen kracht hun leven tot een succes te maken.

4 Het centraal examen

Zittingen centraal examen

Raadpleeg hiervoor het Examenblad: www.examenblad.nl

Vakspecifieke regels correctievoorschrift

Raadpleeg hiervoor het Examenblad: www.examenblad.nl

Hulpmiddelen

Raadpleeg hiervoor het Examenblad: www.examenblad.nl

Bijlage 1 Examenprogramma maatschappijwetenschappen vwo

HET EINDEEXAMEN

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

- Domein A: Vaardigheden
- Domein B: Vorming (binnen een specifieke context)
- Domein C: Verhouding (binnen een specifieke context)
- Domein D: Binding (binnen een specifieke context)
- Domein E: Verandering (binnen een specifieke context)
- Domein F: Analyse van/onderzoek doen naar een sociale actualiteit
- Domein G: Analyse van/onderzoek doen naar een politieke actualiteit (binnen een specifieke context)

Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op de (sub)domeinen B1, B2 en B3, C, D en E, in combinatie met domein A.

Het College voor Examens stelt het aantal en de tijdsduur van de zittingen van het centraal examen vast.

Het College voor Toetsen en Examens maakt indien nodig een specificatie bekend van de examenstof van het centraal examen.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op de (sub)domeinen B4 en B5, F, en G, in combinatie met domein A en:

indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: ook een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;

indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Domein A: Vaardigheden

Subdomein A1: Informatievaardigheden

1. De kandidaat kan:
  - benodigde informatie verwerven en selecteren uit digitale en niet-digitale bronnen;
  - informatie verwerken en daaruit beredeneerde conclusies trekken;
  - de resultaten van een leeractiviteit beschrijven en presenteren.

Subdomein A2: Concept-contextbenadering

2. De kandidaat kan:
  - denkvaardigheden toepassen op de hoofdconcepten vorming, verhouding, binding en verandering en kernconcepten sociale cohesie, sociale institutie,

groepsvorming, cultuur, socialisatie/acculturatie, identiteit, sociale gelijkheid/ongelijkheid, rationalisering, individualisering, institutionalisering, politieke institutie, representatie/representativiteit, politieke socialisatie, ideologie, macht/gezag, conflict/samenwerking, democratisering, globalisering en staatsvorming.

- denkvaardigheden toepassen op contexten, daarbij gebruik makend van hoofd- en kernconcepten. Het betreft zowel de in de domeinen beschreven contexten als andere contexten.
- verbanden leggen tussen en binnen de in de domeinen beschreven contexten met behulp van hoofd- en kernconcepten.
- verbanden leggen tussen en binnen andere contexten met behulp van hoofd- en kernconcepten.
- de sociaalwetenschappelijke paradigma's functionalisme-paradigma, conflict-paradigma, sociaalconstructivisme-paradigma en rationele actor-paradigma betreffende de hoofd- en kernconcepten onderscheiden en deze sociaalwetenschappelijke paradigma's herkennen in visies op maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen.

Subdomein A3: Onderzoeksvaardigheden

3. De kandidaat kan:
  - gegeven onderzoeksresultaten beoordelen op betrouwbaarheid, validiteit en representativiteit;
  - een eenvoudig onderzoek opzetten en uitvoeren over een concreet maatschappelijk verschijnsel;
  - basiskennis over statistiek toepassen.

Domein B: Vorming (binnen een specifieke context)

Subdomein B1: Socialisatie

4. De kandidaat kan ontleden hoe cultuuroverdracht en cultuurverwerving door socialisatie plaatsvinden. Hij kan tevens verbanden tussen persoonlijke identiteit en collectieve identiteit beschrijven en culturen classificeren op basis van verschillende culturele dimensies.

Subdomein B2: Politieke socialisatie

5. De kandidaat kan beredeneren wanneer er in een gegeven situatie sprake is van politieke socialisatie. Hij kan tevens standpunten classificeren op basis van ideologieën en politieke dimensies.

Subdomein B3: Visies vanuit paradigma's op socialisatie en politieke socialisatie.

6. De kandidaat kan verschillende visies op socialisatie en politieke socialisatie vanuit drie sociaalwetenschappelijke paradigma's onderscheiden.

Subdomein B4: Socialisatie binnen een specifieke context

7. De kandidaat kan in hoofdlijnen maatschappelijke ontwikkelingen beschrijven die van invloed zijn op socialisatieprocessen in een specifieke context en op de rol van socialisatoren daarin. Hij kan tevens conclusies trekken over de veranderde socialisatieprocessen.

Subdomein B5: Overheidsbeleid en standpunten van politieke partijen

8. De kandidaat kan weergeven op welke wijze de overheid invloed tracht uit te oefenen op het proces van (politieke) socialisatie. Hij kan tevens afleiden welke opvattingen aanhangers van politieke stromingen hebben over de rol van de overheid binnen een specifieke context.

Domein C: Verhouding (binnen een specifieke context)

Subdomein C1: Verhoudingen: nationaal en internationaal

9. De kandidaat kan vanuit wetenschappelijke paradigma's verklaringen geven voor sociale ongelijkheid tussen staten en binnen een staat. Tevens kan hij beschrijven wat gevolgen van sociale ongelijkheid zijn en kan hij weergeven met welke andere factoren sociale ongelijkheid samenhangt.

Subdomein C2: Macht en gezag

10. De kandidaat kan vanuit wetenschappelijke paradigma's hypothesen formuleren over verschillen in macht en gezag tussen staten en binnen een staat. Ook kan hij wetenschappelijke onderzoeksmethoden onderscheiden, waarmee onderzoekers actoren en hun machtsbronnen in kaart brengen.

Subdomein C3: Internationale conflicten en internationale samenwerking

11. De kandidaat kan vanuit wetenschappelijke paradigma's maatschappelijke en politieke conflicten en samenwerking benoemen, ontleden welke oorzaken eraan ten grondslag liggen op de verschillende niveaus en wat de gevolgen ervan zijn.

Subdomein C4: Machtverhoudingen binnen een specifieke context

12. De kandidaat kan in hoofdlijnen aangeven hoe machtsverhoudingen veranderen, wat daarvan de gevolgen zijn en hoe ze kunnen leiden tot vormen van conflict en samenwerking.

Subdomein C5: Overheidsbeleid ten aanzien van het buitenland

13. De kandidaat kan weergeven wat de positie van Nederland is in het internationale krachtenveld en hoe de Nederlandse overheid hierop invloed tracht uit te oefenen.

Domein D: Binding (binnen een specifieke context)

Subdomein D1: Sociale cohesie: mate van binding

14. De kandidaat kan onderscheiden welke indicatoren van sociale cohesie wetenschappers vanuit verschillende paradigma's onderzoeken.

Subdomein D2: Politieke instituties en representatie/ representativiteit

15. De kandidaat kan bindingen in de samenleving illustreren aan de hand van politieke instituties en beschrijven wat het belang is van representativiteit/representatie voor een democratische rechtsstaat. Tevens kan de kandidaat uitleggen hoe representatie en representativiteit bijdragen aan politieke binding.

Subdomein D3: Voorbeeld binnen een specifieke context van effecten van ontwikkelingen op politieke bindingen in een samenleving

16. De kandidaat kan binnen een specifieke context beredeneren wat de effecten zijn van bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen op politieke bindingen in een samenleving.

Subdomein D4: Voorbeeld binnen een specifieke context van effecten van ontwikkelingen op affectieve bindingen in een samenleving

17. De kandidaat kan binnen een specifieke context beredeneren wat de effecten zijn van bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen op affectieve bindingen in een samenleving.

Subdomein D5: Overheidsbeleid en standpunten van politieke partijen

18. De kandidaat kan overheidsbeleid en standpunten van politieke partijen ten aanzien van een bindingsvraagstuk onderscheiden.

Domein E: Verandering (binnen een specifieke context)

Subdomein E1: Veranderingsprocessen rationalisering, individualisering en institutionalisering

19. De kandidaat kan beschrijven hoe rationalisering, individualisering en institutionalisering worden beschouwd als typerend voor de ontwikkeling van westerse samenlevingen van traditioneel naar modern.

Subdomein E2: Veranderingsprocessen staatsvorming, democratisering en globalisering

20. De kandidaat kan beschrijven hoe staatsvorming, democratisering en globalisering worden beschouwd als typerend voor de ontwikkeling van westerse samenlevingen van traditioneel naar modern.

Subdomein E3: Effecten van veranderingen binnen een specifieke context op andere maatschappelijke vraagstukken

21. De kandidaat kan uitleggen welke veranderingen zich hebben voorgedaan binnen een specifieke context en wat daarvan de effecten zijn op vraagstukken van identiteit, binding en ongelijkheid. Tevens kan hij maatschappelijke vraagstukken relateren aan drie paradoxen van modernisering.

Subdomein E4: Standpunten van aanhangers van politieke stromingen over vraagstukken die samenhangen met veranderingsprocessen

22. De kandidaat kan binnen een specifieke context onderscheiden welke standpunten aanhangers van de verschillende politieke stromingen innemen ten aanzien van veranderingsprocessen in een samenleving.

Domein F: Analyse van/onderzoek doen naar een sociale actualiteit

Subdomein F1: Informatie verwerven over een actualiteit/onderzoek doen naar een actualiteit

23. De kandidaat kan informatie verzamelen over een actualiteit met maatschappijwetenschappelijke relevantie, zowel over feiten als ook over de verschillende meningen die erover bestaan. Tevens kan de kandidaat verschillende groepen en belangen onderscheiden die een rol spelen in deze actualiteit. De kandidaat kan over een actualiteit een vraagstelling formuleren, een eenvoudige onderzoeksopzet ontwerpen en deze ook uitvoeren.

Subdomein F2: Selectie van hoofd- en kernconcepten toepassen op een actualiteit

24. De kandidaat kan een actualiteit analyseren met behulp van hoofd- en kernconcepten.

Domein G: Analyse van/onderzoek doen naar een politieke actualiteit (binnen een specifieke context)

Subdomein G1: Politieke en sociale participatie

25. De kandidaat kan onderscheid maken tussen de verschillende vormen van politieke en sociale participatie. Tevens kan hij de wenselijkheid van participatie beoordelen met behulp van hoofd- en kernconcepten.

Subdomein G2: Het belang van verkiezingen

26. De kandidaat kan met behulp van hoofd- en kernconcepten beschrijven wat het belang is van vrije en eerlijke verkiezingen.

Subdomein G3: Verkiezingen in Nederland en een ander land

27. De kandidaat kan de hoofdlijnen van het Nederlandse politieke (kies)stelsel en dat van een ander land, beschrijven. Tevens kan hij de voor- en nadelen ervan benoemen en kan analyseren/onderzoeken hoe deze stelsels het politieke proces in beide landen beïnvloeden.

Subdomein G4: Deelname aan de verkiezingen

28. De kandidaat kan de verschuivingen in de deelname aan verkiezingen in Nederland en in een ander land beschrijven. Tevens kan hij de samenstelling van de electorale achterban van de belangrijkste politieke partijen en bewegingen in Nederland en in dat andere land beschrijven.

Bijlage 2 Overzicht van hoofdconcepten en kernconcepten bij maatschappijwetenschappen

HOOFDCONCEPTEN	Sociologische kernconcepten	Politologische kernconcepten
Vorming	socialisatie/acculturatie identiteit cultuur	politieke socialisatie ideologie
Verhouding	sociale gelijkheid / sociale ongelijkheid	macht/gezag conflict/ samenwerking
Binding	sociale cohesie sociale institutie groepsvorming cultuur	politieke institutie representatie/ represen- tativiteit
Verandering	rationalisering individualisering institutionalisering	democratisering staatsvorming globalisering

Toelichting

De commissie Schnabel (2007) koos bij het afbakenen van het kennisgebied van het vak maatschappijwetenschappen voor een basis van sociologie en politicologie. Er werden vanuit de sociologie als object voor het vak problemen geformuleerd die betrekking hebben op sociale ongelijkheid, sociale cohesie, rationalisering en modernisering, identiteitsontwikkeling en vanuit de politicologie orderingsvraagstukken van maatschappij en staat met een accent op de uitoefening en beheersing van de macht¹²⁹. In het streven tot een zekere balans te komen vanuit beide wetenschappen werd gekozen voor het bovenstaand overzicht opgesplitst naar sociologische en politicologische kernconcepten.

Sommige kernconcepten kregen een explicieter etiket vanuit beide wetenschappen. Zo staat er politieke socialisatie naast socialisatie en sociale institutie naast politieke institutie. Maar feitelijk kunnen de meeste kernconcepten vanuit beide wetenschappen benaderd worden. Het zou ook een van de beide wetenschappen te kort doen als een concept als louter sociologisch of louter politicologisch gezien wordt.

In de kernconcepten paragrafen in deze syllabus zal dan ook in de meeste gevallen een kernconcept vanuit beide wetenschappen omschreven worden: politiek conflict maar daarnaast ook maatschappelijk conflict.

De tweedeling in sociologische en politicologische kernconcepten is dus geen strakke scheiding naar beide wetenschappen maar illustreert de aanvoer vanuit beide wetenschappen.

¹²⁹ Schnabel (2007), p. 22

De plaatsing van kernconcepten bij een bepaald hoofdconcept in het schema betekent niet dat die kernconcepten exclusief bij dat hoofdconcept horen. Zo staat het kernconcept macht bij het hoofdconcept Verhouding, maar macht is ook een belangrijk concept om vraagstukken die met het hoofdconcept Binding te maken hebben te begrijpen. Het schema met de vier hoofdconcepten dient als 'kapstok', als hulpmiddel bij de ordening van de kernconcepten. In de Inleiding bij ieder Domein staat een schema met daarin vermeld welke andere kernconcepten hierin een plaats hebben gekregen naast die al gerubriceerd staan bij dat Domein. Zo is in de Inleiding bij het Domein D over Binding te lezen dat het kernconcept macht daarin ook voorkomt.

Bijlage 3 Omschrijvingen van de concepten¹³⁰

(deze bijlage maakt onderdeel uit van de specificatie van de leerstof)

Hoofdconcepten	
vorming	Het hoofdconcept vorming verwijst naar het proces van verwerving van een bepaalde identiteit.
verhouding	Het hoofdconcept verhouding verwijst naar de wijze waarop mensen zich van elkaar onderscheiden en tot elkaar verhouden en de manier waarop samenlevingen in sociale zin vorm geven aan deze verschillen. Het verwijst ook naar onderlinge betrekkingen tussen staten.
binding	Het hoofdconcept binding verwijst naar de relatie en onderlinge afhankelijkheden tussen mensen in een gezin of familie, tussen leden van een groep, in de maatschappij en op het niveau van de staat.
verandering	Het hoofdconcept verandering verwijst naar richting en tempo van ontwikkelingen in de samenleving en de (on)mogelijkheden deze te beïnvloeden.
Kernconcepten	
socialisatie	Het proces van overdracht en verwerving van de cultuur van de groep(en) en de samenleving waar mensen toe behoren. Het proces bestaat uit opvoeding, opleiding en andere vormen van omgang met anderen.
acculturatie	Het aanleren en verwerven van een andere cultuur of elementen daaruit, dan die waarin iemand is opgegroeid.
identiteit	Het beeld dat iemand van zichzelf heeft, dat hij uitdraagt en anderen voorhoudt en dat hij als kenmerkend en blijvend beschouwt voor zijn eigen persoon en dat is afgeleid van zijn perceptie over de groep(en) waar hij wel of juist ook niet deel van uitmaakt.
cultuur	Het geheel van voorstellingen, uitdrukkingsvormen, opvattingen, waarden en normen die mensen als lid van een groep of samenleving hebben verworven.
sociale (on)gelijkheid	Een situatie waarin verschillen tussen mensen in al dan niet aangeboren kenmerken, consequenties hebben voor hun maatschappelijke positie en leiden tot een ongelijke verdeling van schaarse en hooggewaardeerde zaken, van waardering en behandeling.
sociale cohesie	Het aantal en de kwaliteit van de bindingen die mensen in een ruimer sociaal kader met elkaar hebben, het gevoel een groep te zijn, lid te zijn van een gemeenschap, de mate van verantwoordelijkheid voor elkaars welzijn, en de mate waarin anderen daar ook een beroep op kunnen doen.
sociale institutie	Complex van min of meer geformaliseerde regels die het gedrag van mensen en hun onderlinge relaties reguleren.
groepsvorming	Het tot stand komen van bindingen tussen meer dan twee mensen, doordat ze elkaar beïnvloeden en gemeenschappelijke waarden en normen ontwikkelen.

¹³⁰ De meeste concepten kunnen voorkomen op microniveau (individu), mesoniveau (groep, organisatie) en macroniveau (samenleving, nationaal of internationaal).

rationalisering	Het proces van het ordenen en systematiseren van de werkelijkheid met de bedoeling haar voorspelbaar en beheersbaar te maken en van het doelgericht inzetten van middelen om zo efficiënt en effectief mogelijke resultaten te bereiken.
individualisering	Het proces waarbij individuen in toenemende mate hun zelfstandigheid op verschillende gebieden kunnen vergroten.
institutionalisering	Het proces waarbij een complex van waarden en min of meer geformaliseerde regels vastgelegd wordt in standaard gedragspatronen, die het gedrag van mensen en hun onderlinge relaties reguleren.
politieke socialisatie	Het proces van overdracht en verwerving van de politieke cultuur van de groep(en) en samenleving waar mensen toe behoren. Het proces bestaat uit opvoeding, opleiding en andere vormen van omgang met anderen.
ideologie	Een samenhangend geheel van beginselen en denkbeelden, meestal uitmondend in ideeën over de meest wenselijke maatschappelijke en politieke verhoudingen.
macht	Het vermogen om hulpbronnen in te zetten om bepaalde doelstellingen te bereiken en de handelingsmogelijkheden van anderen te beperken of te vergroten.
gezag	Macht die als legitiem beschouwd wordt.
conflict	Een situatie waarin individuen, groepen en/of staten elkaar tegenwerken om de eigen doelen te bereiken.
samenwerking	Het proces waarin individuen, groepen en/of staten relaties vormen om hun handelen op elkaar af te stemmen voor een gemeenschappelijk doel.
politieke institutie	Complex van min of meer geformaliseerde regels die het gedrag van mensen en hun onderlinge relaties rond politieke machtsuitoefening en politieke besluitvorming reguleren.
representatie	De vertegenwoordiging van een groep in (politieke) organisaties door één of enkele betrokkenen die namens de groep optreden.
representativiteit	De mate waarin de (politieke) besluiten, de standpunten of achtergrondkenmerken van vertegenwoordigers overeenkomen met die van de groep die vertegenwoordigd wordt.
democratisering	Het proces van verandering van de machts- en gezagsverhoudingen door een grotere inspraak en medezeggenschap van degenen met minder macht.
staatsvorming	De institutionalisering van politieke macht tot een staat.
globalisering	Het proces van uitbreiding en intensivering van contacten en afhankelijkheden over zeer grote afstanden en over landsgrenzen heen.

Bijlage 4 Denkvaardigheden maatschappijwetenschappen in de concept-context benadering

Concept – context benadering en hogere denkvaardigheden

Er is de afgelopen jaren door diverse auteurs gewezen op het belang van vakspecifieke denkvaardigheden bij maatschappijwetenschappen en maatschappijleer¹³¹. In deze bijlage wordt op systematische wijze beschreven hoe die denkvaardigheden vorm krijgen in een concept-context benadering. De commissie Schnabel is tot de keuze voor de concept contextbenadering gekomen omdat hiermee de overladenheid en versnippering tegen gegaan zou kunnen worden en de 'body of knowledge' voor een langere tijd dienst zou kunnen doen om "complexe maatschappelijke ontwikkelingen en problemen te kunnen analyseren¹³²". Dat is verder geconcretiseerd in de eis dat leerlingen de examenstof op een hoger niveau leren beheersen¹³³.

In de literatuur worden lagere denkvaardigheden reproductief van aard genoemd en hogere productief. Newman (1990)¹³⁴ noemt lagere denkvaardigheden het alleen routinematig en mechanisch toepassen van eerder aangeleerde informatie en noemt hogere denkvaardigheden: het uitdagen van de student om te interpreteren, analyseren of manipuleren van informatie. Susan Brookhart (2010) gaat uit van drie categorieën in de definiëring van hogere denkvaardigheden:¹³⁵

- Hogere denkvaardigheden in termen van *transfer* (niet alleen onthouden wat je leert, maar ook zin er aan geven en gebruiken);
- Hogere denkvaardigheden in termen van kritisch denken (redenerend reflectief denken met de focus op beslissingen nemen over wat je doet of gelooft);
- Hogere denkvaardigheden in termen van probleemoplossende vaardigheden. (studenten toerusten om problemen te identificeren en op te lossen, zowel *well defined* als *ill defined*).

Volgens Resnick (1987)¹³⁶ betreffen hogere denkvaardigheden het uitwerken van gegeven materiaal, daarover gevolgtrekkingen maken, maar meer dan wat is gepresenteerd in het gegeven materiaal, het bouwen van verklaringen, het analyseren en construeren van relaties.

In de syllabus gaan we uit van de zes categorieën van cognitieve processen zoals Anderson & Krathwohl die beschreven hebben in *A Taxonomy for Learning, Teaching and Assessing; A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives* (2001): memoriseren, begrijpen, toepassen, analyseren, evalueren en creëren. De gereviseerde taxonomie van Bloom biedt een eenduidige terminologie en dat vergemakkelijkt de discussie.

Anderson & Krathwohl maken een onderscheid tussen '*rote learning*' (memoriseren van informatie door herhaling, 'stampen') en '*meaningful learning*' (betekenisvol leren), waarbij analyseren (slechts) één van de categorieën is waarbij er sprake is van betekenisvol leren. Ook de cognitieve processen begrijpen, toepassen, evalueren en

---

¹³¹ Zie o.a. het Handboek Vakdidactiek Maatschappijleer (2010) en de bundel 'Maatschappijleer hoofdzaak; een sociaalwetenschappelijk denkkader voor politieke oordeelsvorming' (2012)

¹³² Schnabel, (2009), p 78

¹³³ Zie syllabus 2013, p. 66 laatste 3 regels

¹³⁴ Lewis & Smith(1993), In: *Theory into Practice*, 32(3), p. 131-137

¹³⁵ Brookhart (2010). *How to assess higher-order thinking skills in your classroom*. Alexandria: ASCD.

¹³⁶ Lewis & Smith (1993), In: *Theory into Practice*, 32(3), p. 131-137

creëren zijn gericht op dat betekenisvol leren en zijn in die zin 'hogere denkvaardigheden'. Dat relativeert de focus op analyseren. In de pilot werd analyseren opgevat als "*het actief gebruiken van kennis*", maar dat gebeurt óók op het niveau van begrijpen: classificeren, oorzaak-gevolg redeneringen construeren, overeenkomsten en verschillen beschrijven.

Indeling van leerdoelen en toetsvragen naar categorie denkvaardigheden

Het gebruiken van bv. het werkwoord 'verklaren' in een vraag, betekent nog niet dat die vraag ook in de categorie begrijpen geplaatst kan worden. Als de gevraagde verklaring namelijk letterlijk in de syllabus wordt vermeld of in het bronmateriaal bij de vraag staat, is het een vraag in de categorie memoriseren (herkennen). Om vast te kunnen stellen in welke categorie een vraag geplaatst moet worden is informatie nodig over de syllabus, het aangeleverde bronmateriaal bij de toetsvraag, het antwoordmodel en eigenlijk ook over het gegeven onderwijs.

Moeilijkheidsgraad

Het is niet zo dat een vraag in de categorie verklaren altijd makkelijker is dan een vraag in de categorie analyseren. De moeilijkheidsgraad hangt o.a. af van wat er in de syllabus staat, de omvang van het bronmateriaal (één tekst of vier teksten), het niveau van het bronmateriaal (tekst uit een brochure of uit het Sociologie Magazine), of de benodigde informatie letterlijk in de tekst staat, of er 'tussen de regels door' moet worden gelezen of er een ingewikkelde *infographic* moet worden geïnterpreteerd, of het om feitenkennis of conceptuele kennis gaat.

Onderscheid havo – vwo

Er is een duidelijk onderscheid tussen het havo- en vwo curriculum. Dat is onder andere gerealiseerd door in de vwo syllabus voor abstractere contexten te kiezen. Hoewel de hoofd- en kernconcepten voor havo en vwo hetzelfde zijn, worden de kernconcepten in het vwo programma verder uitgewerkt door uitgebreidere theoretische beschrijvingen en verwijzingen naar wetenschappelijke paradigma's. Daardoor is ook de uitwerking van de verschillende denkvaardigheden in de concept-context benaderingen voor het vwo iets uitvoeriger.

Schematisch overzicht

Hieronder staat een overzicht van denkvaardigheden zoals Anderson & Krathwohl (2001) die onderscheiden. Elke categorie staat kort omschreven waarna de bijhorende denkvaardigheden worden genoemd. Alternatieve formuleringen voor leerdoelen en toetsvragen staan in de tweede kolom opgesomd. In de derde kolom staan voorbeelden van verschillende denkvaardigheden genoemd die passen in de concept-context benadering van maatschappijwetenschappen. Het schema bevat niet een uitputtend overzicht van nuttige handelingswerkwoorden of voorbeelden van de denkvaardigheden, maar is een weergave van de huidige situatie van werken met het nieuwe examenprogramma.

Denkvaardigheden in de Gereviseerde Taxonomie van Bloom		
Categorieën & Denkvaardigheden	Andere nuttige handelingswerkwoorden	Voorbeelden: De kandidaat kan....
1. Memoriseren (Remember) - Relevante kennis ophalen uit het lange termijn geheugen		
1.1. Herkennen ¹³⁷ <i>Recognizing</i> 1.2. Herinneren <i>Recalling</i>	Benoemen Weergeven Beschrijven Ophalen	<ul style="list-style-type: none"> • hoofdconcepten en kernconcepten herkennen in bronmateriaal; • contextkennis uit de syllabus herkennen in bronmateriaal; • paradigma's herkennen in de bronmateriaal (vwo); • definities of elementen in hoofd- en kernconcepten noemen; • contextkennis uit de syllabus reproduceren; • paradigma's noemen (vwo); • noemen welke kernconcepten in de syllabus bij elk hoofdconcept zijn ingedeeld; • herkennen wat voor type sociaalwetenschappelijk onderzoek in een bron gepresenteerd wordt.
2. Begrijpen (Understand) – Betekenis geven aan zowel mondelinge als schriftelijke informatie		
2.1. Interpreteren <i>Interpreting</i> 2.2. Voorbeelden geven <i>Exemplifying</i> 2.3. Classificeren <i>Classifying</i> 2.4. Samenvatten <i>Summarizing</i> 2.5. Afleiden <i>Inferring</i> 2.6. Vergelijken <i>Comparing</i> 2.7. Verklaren <i>Explaining</i>	Verhelderen Parafaseren Weergeven Vertalen Illustreren Categoriseren Samenvatten Abstraheren Generaliseren Concluderen Voorspellen Contrasteren	<ul style="list-style-type: none"> • bronmateriaal in eigen woorden vertalen naar kern- en hoofdconcepten en dit toelichten; • eigen voorbeelden geven van gedragingen, opvattingen, emoties, (kenmerken van) maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen die met kern- en hoofdconcepten te maken hebben; • indicatoren formuleren die met kern- en hoofdconcepten te maken hebben; • informatie in bronmateriaal classificeren naar kern- en hoofdconcepten; • onderzoeksgegevens classificeren naar onafhankelijke – en afhankelijke variabelen; • informatie in bronmateriaal classificeren als voorbeelden van

¹³⁷ 'Herkennen' betekent hier herkennen van informatie die identiek of zo goed als gelijk is aan de gepresenteerde informatie.

		<p>categorieën die in contexten in de syllabus beschreven staan;</p> <ul style="list-style-type: none"> • bronmateriaal samenvatten in termen van kern- en hoofdconcepten; • contexten met elkaar vergelijken door verschillen en overeenkomsten te benoemen in gedragingen, opvattingen, emoties, (kenmerken van) maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen die met kern- en hoofdconcepten te maken hebben; • informatie in bronmateriaal verklaren door oorzaak-gevolg verbanden en correlaties te benoemen bij gedragingen, opvattingen, emoties, (kenmerken van) maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen die met kern- en hoofdconcepten te maken hebben; • een maatschappelijk verschijnsel of proces verklaren, redenerend vanuit een paradigma (vwo).
<p>3. Toepassen (Apply) – Een procedure uitvoeren of gebruiken in een gegeven situatie¹³⁸</p>		
<p>3.1. Uitvoeren <i>Executing</i></p> <p>3.2. Implementeren <i>Implementing</i></p>	<p>Gebruiken</p>	<p><i>In het examenprogramma zijn procedurele vaardigheden opgenomen bij andere denkvaardigheden dan toepassen.</i></p>
<p>4. Analyseren (Analyze) – Informatie opsplitsen in afzonderlijke onderdelen en bepalen hoe de onderdelen zich verhouden tot elkaar en tot een overkoepelende structuur of doel</p>		
<p>4.1. Differentiëren <i>Differentiating</i></p> <p>4.2. Organiseren <i>Organizing</i></p> <p>4.3. Attribueren <i>Attributing</i></p>	<p>Onderscheiden Selecteren Samenhang vinden Integreren Hoofdpijnen aangeven Ontleden Structureren Deconstrueren</p>	<ul style="list-style-type: none"> • in bronmateriaal relevante informatie over gedragingen, opvattingen, emoties, (kenmerken van) maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen die met kern- en hoofdconcepten samenhangen, onderscheiden van irrelevante informatie; • in bronmateriaal samenhang vinden binnen contexten tussen

¹³⁸ Onderzoeksvaardigheden als het formuleren van hypothesen, het classificeren van onafhankelijke en afhankelijke variabelen, zijn bij de andere denkvaardigheden opgenomen.

	Perspectief bepalen	gedragingen, opvattingen, emoties, (kenmerken van) maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen die met kern- en hoofdconcepten te maken hebben en tussen contexten; <ul style="list-style-type: none"> • in bronmateriaal bepalen vanuit welke ideologie en/of theorie wordt geredeneerd; • in bronmateriaal bepalen vanuit welk paradigma wordt geredeneerd (vwo).
5. Evalueren (Evaluate) – Het vellen van oordelen op basis van criteria en normen		
5.1. Controleren <i>Checking</i> 5.2. Bekritisieren <i>Critiquing</i>	Coördineren Opsporen Testen Oordelen Beoordelen Concluderen Conclusie trekken	<ul style="list-style-type: none"> • redeneringen met betrekking tot kern- en hoofdconcepten en contextkennis beoordelen op juistheid en interne consistentie en dat oordeel onderbouwen met argumenten; • redeneringen met betrekking tot kern- en hoofdconcepten en contextkennis bekritisieren aan de hand van externe criteria; • onderbouwde conclusies trekken uit aangeboden informatie over hoofd- en kernconcepten (bijvoorbeeld afkomstig uit verschillende wetenschappelijke onderzoeken); • een onderbouwd oordeel uit spreken over de betrouwbaarheid, validiteit en representativiteit van onderzoek, o.a. over in de media gepresenteerde resultaten van onderzoek met betrekking tot hoofd- en kernconcepten; • bepalen welke onderzoekstechniek het beste gebruikt kan worden bij een bepaalde onderzoeksvraag over hoofd – en/of kernconcepten en dat oordeel onderbouwen met argumenten.

6. Creëren (Create) - Elementen samenvoegen tot een samenhangend en functioneel geheel; delen herschikken tot een nieuwe structuur of patroon		
6.1. Genereren <i>Generating</i>	Hypothesen opstellen	<ul style="list-style-type: none"> • hypothesen opstellen met gebruikmaking van hoofd- en/of kernconcepten; • het schrijven van een ingezonden brief met gebruikmaking van zelf te selecteren hoofd- en kernconcepten; • een onderzoeksofzet formuleren waarin hypothesen gerelateerd aan kern- en/of hoofdconcepten, empirisch getoetst worden; • een betoog of beschouwing schrijven vanuit een bepaald standpunt waarbij gebruik gemaakt wordt van minimaal één van de paradigma's (vwo).
6.2. Plannen <i>Planning</i>	Ontwerpen Opzet	
6.3. Produceren <i>Producing</i>	formuleren Construeren Maken Schrijven	

Bijlage 5 Politiek en het proces van politieke besluitvorming

(deze bijlage maakt onderdeel uit van de specificatie van de leerstof)

Kenmerken van politiek

Politiek gaat over:

- structuren en organisaties, gespecialiseerde en gezaghebbende (overheids)instellingen (polity);
- de machtsstrijd om conflicten op te lossen, waardevolle (materiele en immateriële) zaken toe te delen of beslissingen te nemen (politics);
- beleid hoe de samenleving er uit zou moeten zien en welke middelen hiervoor nodig zijn (policy).

Modellen van politieke besluitvorming

Er zijn verschillende politieke besluitvormingsmodellen die het proces van politieke besluitvorming in beeld proberen te brengen. Met deze modellen kan besluitvorming geanalyseerd worden. Elk model benadrukt andere aspecten van besluitvorming.

- 1. Het systeemmodel:** nadruk op eisen en steun, kansen en bedreigingen uit de omgeving van het politiek systeem.

Het politieke systeem is het geheel van betrekkingen waardoor opvattingen, verlangens en eisen van individuen, groepen en instellingen in bindende beslissingen worden omgezet. In het politieke systeem opereren behalve het openbaar bestuur onder meer burgers, belangengroepen/pressiegroepen, politieke partijen, de volksvertegenwoordiging, de media, adviesorganen, planbureaus, de departementen/ ambtenaren en de rechterlijke macht.

In het systeemmodel van het politieke proces worden de volgende fasen onderscheiden:

- invoer/input: de eisen/wensen die vanuit de samenleving naar voren worden gebracht en de steun die maatschappelijke groepen geven aan (onderdelen van) het politieke systeem. Het kan hier gaan om nieuwe beleidsmaatregelen en/of veranderingen in het politieke systeem, anderzijds kan het steun zijn voor het bestaande beleid of steun voor het bestaande systeem. Individuele, belangengroepen, politieke partijen, media zijn zogenaamde poortwachters. Deze bepalen welke eisen op de publieke en politieke agenda komen. Eisen kunnen ook betrekking hebben op het functioneren van het systeem, bijvoorbeeld kritiek op veronderstelde 'achterkamertjespolitiek' of pleiten voor een gekozen minister-president. Steun kan worden onderscheiden in actieve en passieve steun voor het beleid of het functioneren van het systeem in het algemeen. Actieve steun komt onder andere tot uitdrukking in stemgedrag, actief lidmaatschap van een politieke partij, inbreng van burgers of groepen in de publieke discussie. Passieve steun betekent dat burgers besluiten en acties van de overheid accepteren en ook geen behoefte hebben aan massaal protest of actie tegen de manier waarop de besluiten worden genomen. Passieve steun komt tot uitdrukking in het ontbreken van vormen van participatie of protest en het stilzwijgend accepteren van regels en besluiten.

- omzetting of conversie. De omzetting van eisen/wensen in overheidsbeleid (conversie) verloopt in de volgende fasen:
  - a. Politieke agendavorming: politici en beleidsmakers - ministers en parlementsleden (op landelijk niveau) - zijn bereid om problemen uit de samenleving aan te pakken. Of een maatschappelijk probleem op de politieke agenda komt, hangt mede af van de vraag of:
    - de situatie als ongewenst wordt ervaren door een groot aantal /groepen mensen (al of niet georganiseerd);
    - de negatief beoordeelde situatie hevige emoties oproept of vaak voorkomt;
    - de situatie als veranderbaar wordt beschouwd en het probleem dus in principe oplosbaar wordt geacht;
    - eisen langs de zogeheten poortwachters/sluiswachters komen;
    - er voldoende ruimte is op de politieke agenda; er moeten vaak prioriteiten gesteld worden.
  - b. Beleidsvoorbereiding: het verzamelen en analyseren van informatie en het formuleren van adviezen over het te voeren beleid; er worden soms ook alternatieven opgesteld; bij politieke besluitvorming moet rekening worden gehouden met het verschijnsel dat de eisen en de belangen vaak tegenstrijdig zijn en niet alle tegelijkertijd gehonoreerd kunnen worden; ook zijn vaak compromissen nodig.
  - c. Beleidsbepaling: het nemen van beslissingen over de inhoud van het te voeren beleid.
- uitvoer/output. De uitvoer bestaat uit politieke besluiten en andere maatregelen of handelingen, die het resultaat zijn van de omzetting van eisen/wensen en steun. Besluiten zijn: wetten, algemene maatregelen van bestuur, beschikkingen en Koninklijke besluiten. De uitvoer kan ook bestaan uit maatregelen of handelingen zoals: regelgeving, nota's, het al of niet afleggen van staatsbezoeken. Het uitvoeren (of niet-uitvoeren) van beleid gebeurt veelal door ambtenaren.
- terugkoppeling of feedback: reacties van de samenleving op politieke besluiten. Deze reacties kunnen weer aanleiding zijn voor nieuwe invoer. In deze fase past ook de evaluatie van het beleid. Van invloed op al deze fasen is de zogeheten omgeving van het politieke systeem: kenmerken van de eigen samenleving en de relaties van Nederland met andere landen/staten.

Beleidsvorming is een doorgaand proces, waarin een besluit geen definitief eindpunt vormt. Er vindt met andere woorden voortdurend terugkoppeling of feedback plaats. Het met behulp van beleid succesvol oplossen van een probleem kan ongewenste neveneffecten hebben, zozeer dat nieuwe problemen ontstaan.

In de omgeving van het politieke systeem zijn te onderscheiden:

- onder andere demografische, ecologische, culturele, economische, technologische en sociale aspecten en ontwikkelingen in Nederland zelf; deze factoren kunnen de mogelijkheden voor het overheidsbeleid beperken of verruimen (bijvoorbeeld het beschikken over aardgas; individualisering; vergrijzing, sociale ongelijkheid en hoe die wordt ervaren, sociale cohesie en hoe die wordt ervaren);
- daarnaast zijn relaties van Nederland met andere landen/staten van invloed op het politieke systeem. Zo kan bijvoorbeeld worden gedacht aan het lidmaatschap van de Verenigde Naties, Europese Unie, NAVO, en dergelijke, maar ook aan andere externe politieke en/ of culturele betrekkingen.

De ruimte voor eigen Nederlands beleid kan door deze relaties verminderen als

bevoegdheden aan andere organisaties worden overgedragen. Ook economische ontwikkelingen zoals veranderingen van de wereldhandel zijn van invloed op de politieke besluitvorming.

2. Het barrièremodel: nadruk op macht in besluitvorming, realisatiemacht en hindermacht

Het proces van dit model van politieke besluitvorming wordt ingedeeld in fasen. Of een maatschappelijk probleem aandacht krijgt van politieke partijen en leidt tot overheidsbeleid, hangt af van de uitkomst van strijd tussen mensen en groeperingen met tegengestelde belangen en opvattingen. Verschillen in macht zijn daarop van invloed.

De (belangen-)strijd speelt zich af in verschillende fasen van het proces van politieke besluitvorming, die als barrières/drempels kunnen worden beschouwd. Die strijd gaat om (het passeren van deze drempels):

- (H)erkennen/(h)erkend krijgen van problemen, wensen of behoeften als politieke problemen.
Meest betrokkenen: particulieren, pressiegroepen, politieke partijen, massamedia. Vergelijk de aanvoerfase van het systeemmodel en het proces van agendavorming.
- De afweging van wensen of behoeften/toekennen van een hoge prioriteit aan een politiek probleem.
Meest betrokkenen: politieke partijen, parlement, regering, ambtenaren. Vergelijk conversiefase van het systeemmodel.
- Beslissen over (de noodzaak van) beleidsmatige oplossing van problemen.
Betrokkenen: parlement, regering. Vergelijk conversiefase van het systeemmodel.
- Besluiten uitvoeren.
Betrokkenen: ambtenaren, onder verantwoordelijkheid van minister(s).

Het ambtelijk apparaat is ook een belangrijke politieke institutie. Zij is betrokken bij de voorbereiding, uitvoering en het legitimeren en uitleggen van de politieke besluitvorming. Ambtenaren blijven meestal in functie ook bij een wisseling van de politieke macht en ze beschikken over specialistische kennis.

Zowel pressiegroepen als politieke partijen proberen invloed uit te oefenen op politieke besluitvorming. Een pressiegroep is echter per definitie iets anders dan een politieke partij, omdat pressiegroepen het overheidsbeleid willen beïnvloeden zonder kandidaten te stellen voor verkiezingen. Politieke partijen houden zich bezig met de inrichting van de samenleving als geheel en moeten daarbij verschillende belangen afwegen. Zij proberen via verkiezingen politieke macht te verwerven om hun doelen te bereiken. Pressiegroepen komen op voor deelbelangen en richten zich op één specifiek terrein, bijvoorbeeld veiligheid. Net als politieke partijen vormen pressiegroepen een belangrijke intermediair tussen de burgers en de overheid. Soms vormen pressiegroepen zich om tot politieke partijen, de zogenaamde "single-issue-partijen". Een partij die zich alleen op het thema veiligheid richt bestaat echter (nog) niet.

De rol van de media als actor in de omgeving van het politiek systeem groeit en is aan verandering onderhevig. In betrekkelijk korte tijd heeft een verzuimd medialandschap plaatsgemaakt voor een commercieel en concurrerend medialandschap. Berichtgeving over politiek is meer gepersonaliseerd en politici hebben meer dan vroeger te maken met mediahypes. Dat leidt ertoe dat politici steeds actievere mediastrategieën ontwikkelen. Ze proberen thema's uit het nieuws te 'framen' (de

dominante probleemdefinitie te bepalen) en te 'primen' (eigenaar te worden van een thema). Daarbij wordt tegenwoordig door politici ook veelvuldig gebruik gemaakt van sociale media.

Uit onderzoek blijkt echter dat slechts een kleine groep (hoogopgeleide) mensen de online activiteiten van politici volgt, de effecten van de sociale media worden vaak overschat.

3. Het stromenmodel: nadruk op window of opportunity¹³⁹

Het stromenmodel gaat niet uit van rationele overwegingen vanuit gezamenlijk geformuleerde doelstellingen maar vanuit het idee dat beleid wordt gevormd als voldoende politieke beslissers ervan overtuigd zijn dat bepaalde problemen met behulp van een bepaalde reeks oplossingen aangepakt moet worden. Er is sprake van drie stromen:

1. Partijenstroom
2. Oplossingenstroom
3. Problemenstroom

Deze drie stromen zijn voortdurend in beweging. Beleidswijzigingen treden op zodra de drie stromen toevallig gekoppeld raken via een *window of opportunity*. Beleid ontstaat dus in een soort georganiseerde anarchie als beslissers problemen aan oplossingen koppelen¹⁴⁰.

---

¹³⁹ Rosenthal e.a. (1996), p. 147-150

¹⁴⁰ Bovens e.a. (2001), p. 144-148

Bijlage 6 Literatuur

Hoofdstuk 3 Domein B

Berger, P. & Luckmann, Th. (1966). *The Social Construction of Reality*. Garden City: Double Day.

Collins, R. (1974). *Conflict Sociology*. New York: Academic Press.

Dawson, R., Prewitt, K. & Dawson, K. (1977). *Political Socialization*. Boston: Little Brown.

Hahn C. (1998). *Becoming Political*. Albany: State University of New York Press.

Haralambos & Holbor, (2013). *Sociology. Themes and Perspectives*, London: Collins.

Hofstede, G. & Hofstede, G.J. (2009). *Allemaal Andersdenkenden*, Antwerpen: uitgeverij Contact.

Jager, de & H., Mok, A.L. & Sipkema, G. (2009). *Grondbeginselen der sociologie*. Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers.

Klaassen, C. (1981). *Sociologie van de persoonlijkheidsontwikkeling*. Verkenningen in de Socialisatietheorie. Deventer: Van Loghum Slaterus.

Martindale, D. (2010). *The Nature and Types of Sociological Theory*. London: Routledge.

Parsons T. (1964). *The Social System*. New York: The Free Press.

Stacey, B. (1978). *Political Socialization in Western Society*. London: Eduard Arnold.

Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories. Studies in social psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.

Swaan, A. de (1996). *De mensenmaatschappij*, Amsterdam: Bakker.

Hoofdstuk 3 Domein C

Adviesraad Internationale Vraagstukken (2005). *Rapport 45: Nederland in de veranderende EU, NAVO en VN*, Den Haag.

Baylis, J. & Smith, S. & Owens, P. (2008). *The Globalisation of World Politics, An introduction in international relations*, Oxford: University Press.

Doom, R. (2007). *The war on words: het begrip 'falende staten' in het interventie discours*. Gent: Universiteit.

Eijk, van der, C. (2001). *De kern van de politiek*. Amsterdam: Het Spinhuis.

Horbach, N & Lefeber, R. & Ribbelink, O. (red.) (2007). *Handboek Internationaal Recht*. Den Haag: T. M. C. Asser Press.

Huntington, S.P. (1997). *The clash of civilizations and the remaking of the world order*. London: Simon & Schuster.

Kegley C.W. & Wittkopf E.R. (1997). *World Politics, Trend and Transformation*. New York: St. Martin's Press.

Kets, E. (2008). *Fragiele staten in Afrika: De moeilijkheid van onveiligheid naar ontwikkeling*. Den Haag: Instituut Clingendael.

Kriesi, H. (2006), e.a. Globalization and the transformation of the national political space: Six European countries compared. *European Journal of Political Research* Volume 45, Issue 6, pages 921–956.

Rex, J. (1981). *Social conflict: A conceptual and theoretical analysis*. London: Longman.

Rood, J. (2010). Nederlands buitenlands beleid in de spiegel van de toekomst in: *Internationale Spectator*, januari 2010, 8-9.

Swaan A. de (1996), *De Mensenmaatschappij*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.

Tromp, B. (2002). *De wetenschap der politiek*. Amsterdam: University press.

Vrancken e.a. (2013). *Het speelveld, de spelregels en de spelers?* Leuven: Acco.

Zijderveld, A.C. (1987). *De samenleving als schouwspel*. Amsterdam: Boom.

http://europa.eu/institutions/inst/parliament/index_nl.htm

<http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/internationale-handel/publicaties/artikelen/archief/2009/2009-2756-wm.htm>

Hoofdstuk 3   Domein D

Achterberg, P., Aupers, S., Heilbron, J., & Houtman, D. (2010). *A Cultural Globalization of Popular Music? American, Dutch, French, and German Pop Charts (1965-2005)*. American Behavioral Scientist.

Andeweg, R. & Thomassen, J. (red.) (2011) *Democratie doorgelicht; het functioneren van de Nederlandse democratie*. Leiden: Leiden University Press.

Berger, P. & Berger, Br. (1975). *Sociologie. Een biografische opzet*. Bilthoven: Ambo.

Couwenberg, S.W. (1994). *Nationaliteit & Nationalisme*, Den Haag: SDU Uitgeverij Koninginnegracht.

Couwenberg, S.W. (2001). *Nationale identiteit. Van Nederlands probleem tot Nederlandse uitdaging*. Budel: Uitgeverij Damon.

- Dahl, R. (1998). *On Democracy*. New Haven and London: Yale University Press.
- Duyvendak, J.W. e.a. (2013). *Sociale kaart van Nederland; over instituties en organisaties*. Boom Lemma.
- Enklaar A. (2007). *Nederland tussen nut en naastenliefde*, Schiedam: Uitgeverij Scriptum.
- Hellema, D. (1995). *Buitenlandse politiek van Nederland. De Nederlandse rol in de wereldpolitiek*. Utrecht: uitgeverij het Spectrum.
- Hofstede, G.(2001). Nederlandse identiteit en Nederlandse cultuur binnen de EU in *Nationale identiteit. Van Nederlands probleem tot Nederlandse uitdaging*. Redactie: Couwenberg, S.W. Budel: Uitgeverij Damon.
- Hortulanus, R.P. & J.E.M. Machielse (red.) (2002). *De multiculturele uitdaging*, 's-Gravenhage: Elsevier Bedrijfsinformatie.
- Jong, de S. (2008). *Een wereld van verschil*. Antwerpen: De Bezige Bij.
- Kegley C.W. & Wittkopf E.R. (1997) *World Politics, Trend and Transformation*, New York: St. Martin's Press.
- Laermans, R. (2012). *De maatschappij van de sociologie*. Amsterdam: Boom.
- Marsh, D & Stoker, G. (2010). *Theory and Methods in Political Science*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Meertens, W. & Grumbkow, J. von (1992). *Sociale psychologie*. Groningen-Heerlen: Wolters Noordhoff- Open Universiteit.
- Noordzij, A (2009). *Gelre: Dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen*, Hilversum: Verloren.
- Schuyt, K. (1997). Sociale Cohesie: De Actualiteit van een Begrip. In: *Publiekscolleges Over Sociale Cohesie en Beleid*. Amsterdam: Uitgeverij De Balie.
- Stuurman, S. (1992). *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Veen, R. van de (2004). Tussen minimale staat en controlestaat, in *Individualisering en sociale integratie*, Schnabel, P. (red.) Den Haag: SCP.
- Wilterdink, N. & Van Heerikhuizen, B (red.) (2012). *Samenlevingen*, Groningen: Wolters-Noordhoff.
- WRR (2007). *Identificatie met Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Hoofdstuk 3 Domein E

- Beck, U. (1992). *Risk Society. Towards a New Modernity*. London: Sage Publications.
- Berg, E. van den & J. de Hart (2008). *Maatschappelijke organisaties in beeld. Grote ledenorganisaties over actuele ontwikkelingen op het maatschappelijk middenveld*. Den Haag: SCP.
- Berting, J. (2006). *De versplinterde samenleving*, Delft: Eburon.
- Brinkgreve, C. (2004). Van huis uit: individualisering en opvoeding. In: P. Schnabel (red.), *Individualisering en sociale integratie* (p.49-55). Den Haag: SCP.
- Duyvendak, J.W. e.a. (2013). *Sociale kaart van Nederland; over instituties en organisaties*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.
- Elias, N. (1987). *Die Gesellschaft der Individuen*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Gijsberts, M., Van der Meer, T. en J. Dagevos (2008). Vermindert etnische diversiteit de sociale cohesie? In: P. Schnabel, R. Bijl en J. de Hart (red.), *Betrekkelijke betrokkenheid* (p.309-336). Den Haag: SCP.
- Gijsberts, M. & Maliepaard, M. (2012). *Moslim in Nederland 2012*. Den Haag: SCP.
- Hart, J. de (2008). Religieuze groepen en sociale cohesie. In: P. Schnabel, R. Bijl en J. de Hart (red.), *Betrekkelijke betrokkenheid* (p.389-421). Den Haag: SCP.
- Hoof, J. van, en Van Ruysseveldt (1996). *Sociologie en de moderne samenleving: Maatschappelijke veranderingen van de industriële revolutie tot in de 21ste eeuw*. Heerlen: Open Universiteit.
- Klaassen, C. (1996). *Socialisatie en Moraal*. Leuven-Apeldoorn: Garant.
- Leyenaar, M. & Jacobs, K. (2011). Burgerparticipatie: last of lust? In: Andeweg, R. & Thomassen, J. (red.). *Democratie doorgelicht; het functioneren van de Nederlandse democratie* (83-100). Leiden: Leiden University Press.
- Loo, H. van & Van Reijen, W. (1997). *Paradoxen van modernisering*. Bussum: Coutinho.
- Noordzij, A. (2009). *Gelij: Dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen*. Hilversum: Verloren.
- Poggi, G. (2014). *Varieties of political experience: power phenomena in modern society*. Colchester: ECPR Press.
- Praag, C. van (2004). Gezochte en ongezochte gezamenlijkheid: gezin, woongroep, carpool. In: P. Schnabel (red.), *Individualisering en sociale integratie* (p.31-48). Den Haag: SCP.
- Putnam, R.D. (2007). E pluribus unum. Diversity and community in the twenty-first

century. The 2007 Johan Skytte Prize Lecture. In: Scandinavian Political Studies, jg. 30, nr. 2, p. 137-174.

Ronde, K. (2010). 'Gek van oranje dankzij Koningin en kleurentelevisie'. Geraadpleegd op 20-01-2011 via www.kennislink.nl/publicaties/oranjegekte-1

Schnabel, P. (2004). Individualisering in wisselend perspectief'. In: P. Schnabel (red.), *Individualisering en sociale integratie* (p. 9-30). Den Haag, SCP.

Schnabel, P. en J. de Hart, (2008). Sociale cohesie: het thema van dit Sociaal en Cultureel Rapport. In: P. Schnabel, R. Bijl en J. de Hart (red.), *Betrekkelijke betrokkenheid* (p.11-32). Den Haag: SCP.

Schnabel (2004). hfd 1 uit: *Het zestiende Sociaal en cultureel Rapport kijkt zestien jaar vooruit*. Den Haag: SCP.

Steger, M.B., (2014), *Globalisering*, serie Elementaire deeltjes. AUP: Amsterdam.

Stengs, I. (2010) 'Gammacanon (9): Rituelen'. Geraadpleegd op 20-01-2011 via www.kennislink.nl/publicaties/gammacanon-9rituelen

Wallerstein, I. (1974). *The Modern World-system: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.

Wallerstein, I. (1979). *The Capitalist World-Economy*. New York: Cambridge University Press.

Weber, Max (1978.) (Oorspr.Duits,1921). *Economy and Society*. (edited by G. Roth & C. Wittich). Berkeley (CA.): University of California Press.

Weber, Max (1958.) (Oorspr Duits,1905). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. New York: Charles Scribner's Sons.

WRR (2014), Factsheet Economische ongelijkheid in 8 figuren.

Bijlage 3

Schnabel, P. e.a. (red.) (2007). *Het vak maatschappijwetenschappen, Voorstel examenprogramma*. Enschede: Netzodruk.

Schnabel, P. e.a. (red.). (2009). *Maatschappijwetenschappen Vernieuwd Examenprogramma*. Enschede: Netzodruk.

Aanvullend is voor de omschrijvingen gebruik gemaakt van de volgende literatuur:

Berting, J. (2006). *De versplinterde samenleving. De gevolgen van moderniteit en modernisering in de 21^e eeuw*. Delft: Eburon.

Hoeksema, K.J. & Werf, S. van der. (2004). *Sociologie voor de praktijk. Een inleiding in de sociologie voor het hbo*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.

Hoof, J. van & Van Ruysseveldt, J. e.a. (2004). *Sociologie en de moderne samenleving*. Heerlen: Open Universiteit. Zij verwijzen naar: Verrips- Roukens, C.A., 'De grote transformatie', in: Berting, J. en C.A. Verrips-Roukens et al. (1985), *Inleiding in de sociologie*. Heerlen: Open Universiteit.

Jager, de & H., Mok, A.L. & Sipkema, G. (2009). *Grondbeginselen der sociologie*. Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers.

Smith, K.G. Carroll, S.J., & Ashford, s.J. (1995). *Intra- and Interorganizational cooperation: toward a research agenda*. *Academy of Management Journal*, 38(1), 7-23.

Wikipedia, De Vrije Encyclopedie. Definitie conflict. Gedownload op 25-1-11, van <http://nl.wikipedia.org/wiki>.

Wilterdink, N. Heerikhuizen B. (red) (2012). *Samenlevingen: een verkenning van het terrein van de sociologie*. Groningen: Wolters-Noordhoff.

Bijlage 4

Krathwohl, D.A. (2002). A revision of Bloom's taxonomy: An overview. *Theory into Practice*, 41 (4, Autumn), 212-218.

Lewis, A. & Smith, D. (1993). Defining Higher Order Thinking. In: *Theory into Practice*, 32(3), 131-137.

Brookhart, S.M. (2010). *How to assess higher-order thinking skills in your classroom*. Alexandria: ASCD.

Kievid, J. de e.a. (2010). *Handboek vakdidactiek maatschappijleer*. Amsterdam: Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken.

Hoek, B. van der e.a. (2012). *Maatschappijleer hoofdzaak; een sociaal wetenschappelijk denkkader voor politieke oordeelsvorming*. Amsterdam: Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken.

Bijlage 5

Rosenthal, U. e.a. (1996). *Openbaar bestuur. Beleid, organisatie en politiek*. Alphen aan den Rijn: Samsom H.D. Tjeenk Willink.

